

SHHV/SHB nr. 47

Luchtbeschermingsdienst Woerden 1925-1952

Voorloper van de Bescherming Bevolking

De Eerste Wereldoorlog was in 1918 ten einde gekomen. Nederland was neutraal gebleven. Duitsland kreeg zware herstelbetalingen opgelegd. De kaart van Europa werd opnieuw getekend. Met de oprichting van de Volkerenbond in 1920 te Genève en het Permanent Hof van Internationale Justitie in het Vredespaleis te Den Haag tekende zich een nieuwe wereldorde af. De Nederlandse economie krabbelde overeind en de internationale handel met Europa en Nederlands-Indië bloeide helemaal weer op. Van de Tweede Wereldoorlog was in verste verte nog geen sprake, maar de regering trof wel maatregelen voor het geval dat. Luchtverdediging op lokaal niveau werd zodoende een nieuwe prioriteit.

Door Bert van Elk

De luchtverdediging was in de jaren na de Eerste Wereldoorlog een serieuze zaak door de ontwikkeling van gevechtsvliegtuigen en bombardementen op steden door vliegtuigen. Bombarderen was in het begin nog iets primitiefs. De vlieger en/of eventueel een passagier, gooiden boven het doel simpelweg met de hand explosieven uit vliegtuigen en/of Zeppelins. Nederland was in de Eerste Wereldoorlog weliswaar neutraal, maar in Zeeland waren dorpen en stadjes (onder andere Zierikzee, Sluis en Sas van Gent) al dan niet “per ongeluk” door de Engelsen vanuit de lucht aangevallen.¹

Na de wapenstilstand in 1918 ontwikkelden de tactieken van de luchtstrijdkrachten zich verder. Nederlandse militairen drongen in 1925 aan op herinvoering van de wegbezuinigde luchtverdediging.² Zowel militaire als civiele deskundigen voorspelden bij een oorlog platgebombardeerde steden met veel slachtoffers. Ze kregen gelijk met de bombardementen van Sjanghai³ (door Japanners) en Guernica (door Duitsers) in 1937. Naast ‘gewone’ bombardementen werd gevreesd voor bombardementen met gifgas. De regering vond dat de Nederlandse bevolking en bedrijfsleven daarop moesten

worden voorbereid. Een nieuwe oorlog lag dan wel niet het verschiep, maar je kon er maar beter op voorbereid zijn. Luchtafweer was een zaak van het Ministerie van Defensie. Het materieel liet echter te wensen over. In de jaren ‘20 en ‘30 bezuinigde Nederland op de militaire luchtvaart en reorganiseerde deze. In de jaren ‘30 gingen kwetsbare bedrijven zelf over tot aanschaf van luchtafweer, zoals Calvé te Delft en Koopmans Meelfabriek te Leeuwarden. Deze luchtafweer mocht alleen bediend worden door militairen. In Woerden was geen luchtafweer beschikbaar.

Maatregelen

Vanaf de vroege jaren ‘20 werden echter maatregelen getroffen waarbij gemeenten en burgers betrokken waren, zoals in Woerden. Woerden kende in het interbellum een afdeling van de landelijke Luchtwachtdienst (LWD) en de eigen Luchtbeschermingsdienst (LBD). De LWD was een in maart 1921 opgerichte waarschuwingdienst. De leden ervan stonden op kerktorens of andere hoge gebouwen en speurden de lucht af op zoek naar vijandelijke vliegtuigen. Anno 2024 wellicht een lachwekkende bezigheid, maar de radar werd pas in de jaren ‘30 ontwikkeld en getest en was eerst rond 1940 voor militaire doeleinden geschikt. De

LWD-ploegen gaven de positie van de vliegtuigen telefonisch door aan het hoofd luchtwachtbureau waaronder ze vielen. Die stuurde de waarnemingen weer door naar het Centraal Luchtwachtbureau (CLB) in Den Haag. De LWD hoorde vanaf 1 november 1938 bij het Commando Luchtverdediging van de landmacht en was belangrijk, omdat de commandant van het Commando Luchtverdediging op grond van de waarnemingen

Eind jaren ‘20, begin jaren ‘30 van de vorige eeuw ontwierp onderzoeker ir. J.L. van Soest van de Commissie voor Fysische Strijdmiddelen, de voorloper van het huidige TNO, het zogenoemde Luistertoestel waarmee het mogelijk was vliegtuigen tot op 5 kilometer letterlijk te horen aankomen. Alleen sommige militaire eenheden beschikten over een Luistertoestel. (Foto collectie NIMH)

besliste waar en hoe het luchtafweergeschut en de vliegtuigen werden ingezet. De radio-officier van het CLB gaf de orders van de commandant voor het luchtdoelgeschut door via Scheveningen-Radio en... de Hilversumse radiozenders. Iedereen die dat wilde, kon in binnen- en buitenland gewoon met de bevelen meeluisteren. Nederland had 146 luchtwachtposten. Een luchtwachtpost telde op papier 22 man: een commandant, 3 ploegbazen en 18 vrijwilligers.⁴ Het is onbekend hoe groot de Woerdense luchtwachtpost was. Het animo voor de LWD was gering.⁵

De luchtbeschermingsdienst (LBD) was een civiele, gemeentelijke organisatie, speciaal voor de burgerbevolking. De LBD van Woerden hield onder meer toezicht op de verduistering in de gemeente, beheerde een aantal schuilplaatsen, moest in actie komen na bombardementen, bluste branden, zocht naar vermisten, borg slachtoffers enzovoorts. De organisatie telde eind 1939 meer dan 190 vrijwilligers in Woerden.

LWD Woerden 1922-1940

Woerden had militair belangrijke objecten binnen de gemeentegrenzen met het Centraal Magazijn voor Kleeding en Uitrusting, de Wagenloodsen, de kazerne en het Arsenaal. Niet verwonderlijk dus, dat er een actieve LWD was. Een goed jaar na de landelijke oprichting van de LWD werd op dinsdag 28 maart 1922 in Woerden, met toestemming van de gemeente, een oefening gehouden op de toren van de Petruskerk.⁶ De leden van de LWD verzamelden voorafgaand daaraan met toestemming van de overste van Pensionaat Sint Joseph op het terrein van de instelling. Dat bleef zo tot de opheffing in 1940.

De vier uur durende exercitie van maart 1922 werd dat jaar nog eens in mei, juni en september onder leiding van Dirk van Beek herhaald. Meldingen van vliegtuigen werden telefonisch doorgegeven aan het

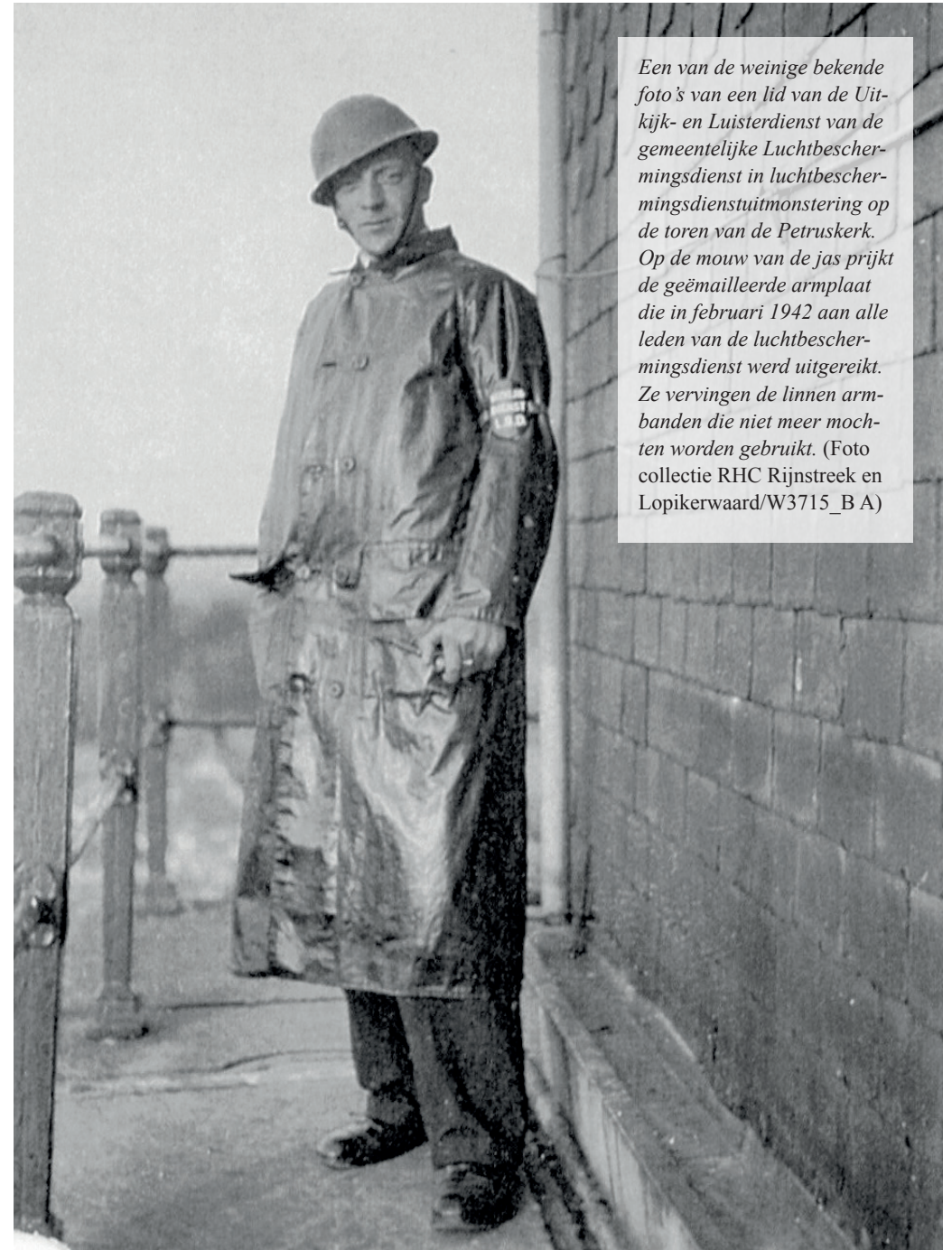
hogere echelon. De luchtwachtdienst had daarvoor geen eigen, directe verbinding met het hoofdvluchtwachtbureau. De meldingen werden gewoon via het beperkte net van de PTT doorgegeven met als code 'Militaire vluchtwachtmelding'. Dat moest garant staan voor een voorrangsbepaling en een snelle doorkomst van de berichten.⁷ De vergoeding voor het gebruik van de particuliere telefoon bedroeg een gulden per oefening.

De eerste oefeningen in Woerden vonden 's middags plaats, maar in november trainde de 2e Telegraafcompagnie van het Regiment Genietroepen uit Utrecht 's avonds. Het valt niet uit te sluiten dat menig Woerdenaar vanaf het Kerkplein omhoog heeft gestaard naar de militairen op de omloop van de toren. Gedurende de jaren '20 bleef de Woerdense afdeling van de LWD zich in de zomermaanden bekwamen. Eind juli 1928 oefenden onderofficieren van het IIe bataljon van het Regiment Genietroepen op de toren met elektrische seinlampen. Met helder zicht is Utrecht zichtbaar vanaf de trans van de toren van de Petruskerk. Geen vreemde gedachtegang dus, eens uit te zoeken of het mogelijk was elkaar via lichtsignalen op de hoogte te brengen van aanstormende vijandelijke vliegtuigen. 31 juli was echter een buiige zomerdag met weinig zon.⁸ Niet bekend is of de oefening succesvol was verlopen.

De vluchtwachtpost in Woerden maakte deel uit van de zogenoemde derde linie van vluchtwachtposten vanaf de grens met Duitsland gerekend. De toren van de Petruskerk was jarenlang een geliefd object voor oefeningen. Eerst eind jaren dertig liet Defensie weten dat er geen behoefte meer aan was.

LBD Woerden vanaf circa 1925

In mei 1933 ontstond de Studievereniging voor den Luchtbeschermingsdienst, een landelijke organisatie die de burgerij

Een van de weinige bekende foto's van een lid van de Uitkijk- en Luisterdienst van de gemeentelijke Luchtbeschermingsdienst tuitmonstering op de toren van de Petruskerk. Op de mouw van de jas prijkt de geëmailleerde armband die in februari 1942 aan alle leden van de vluchtwachtbeschermingsdienst werd uitgereikt. Ze vervingen de linnen armbanden die niet meer mochten worden gebruikt. (Foto collectie RHC Rijnstreek en Lopikerwaard/W3715_B A)

LWD oefende regelmatig

“Donderdag 3 oktober 1935, acht uur 's avonds. Geruis op de frequentie van Scheveningen-Radio, 1205 meter op de Lange Golf. Dan ineens klinkt uit de Philips - 930A-radio duidelijk hoorbaar boven het gesuis uit, de afgeknepen stem van de omroeper: “Luchtgevaar Noord-Brabant. Hallo, hallo Utrecht. Vijf vliegtuigen, Duits, Heinkel 111, vliegend in westelijke richting, hoogte naar schatting 4000 meter. Ik herhaal...”

Het gaat hier om een alarmering van de LWD tijdens de oefening van eenheden in het oostelijk deel van de provincie Utrecht. Luchtgevaar Noord-Brabant was de code die aangaf dat het om een oefening ging. Als het er echt om had gespannen, waren

de woorden “Luchtgevaar aanwezig” uitgesproken, gevolgd door plaats, aantal, nationaliteit, type, richting en hoogte van de vliegtuigen.

Een verrassing was de alarmering niet. De oefening was al op 7 september 1935 in kranten, waaronder het Woerdensch Weekblad, aangekondigd.⁹ De gemeente Woerden was ruim van tevoren nog uitgebreider ingelicht. De Woerdense luchtwachtdienst van het Vrijwillige Landstormkorps, (aanvankelijk) onder leiding van piano- en orgelhandelaar Dirk van Beek uit de Havenstraat, was er slechts zijdelings bij betrokken.¹⁰ Woerden lag weliswaar in Zuid-Holland, maar viel lange tijd onder de Luchtverdedigings Kring Utrecht-Soesterberg¹¹ en pas in de late jaren '30 onder Den Haag.

informeerde over de manieren waarop zij bij de luchtbescherming kon helpen. In 1936 werd de studievereniging omgedoopt tot de Nederlandsche Vereeniging voor Luchtbescherming. De vereniging, met 220.000 leden en 600 plaatselijke afdelingen, werd dé gesprekspartner voor de overheid. Woerden had geen afdeling van de vereniging, maar kende wel sinds de tweede helft van de jaren '20 een eigen LBD, die nauw samenwerkte met de plaatselijke LWD. Het gemeentebestuur was er dus al vroeg bij. Sinds mei 1930 mochten de plaatselijke LWD's hun waarnemingen ook doorgeven aan de luchtbeschermingsdienst van de gemeente waarin ze gevestigd waren.¹²

De exacte oprichtingsdatum van de luchtbeschermingsdienst in Woerden is onbekend. De eerste keer dat van de instantie sprake was, op 20 juni 1927, liet burgemeester Van Kempen in een geheime brief aan de commandant

Luchtverdedigingsdienst Utrecht-Soesterberg weten dat gemeentebestuur L. Burger in Woerden commandant was van de luchtverdediging.¹³ Burger bleef tot eind mei 1936 de functie vervullen en werd opgevolgd door de directeur van het gas-, water- en elektriciteitsbedrijf van de gemeente, ing. C. Droogendijk.

Eerst midden jaren '30 lijkt de Woerdense luchtbescherming tot leven te komen. Eind september 1934 werd er in heel Nederland een oefening gehouden waaraan LWD en LBD meededen. Eind maart 1935 legde het hoofd van de luchtbescherming in Waarder in een brief aan het Woerdense college uit wat zijn luchtbeschermingsdienst precies deed.¹⁴

De LBD moest de plaatselijke overheid in tijd van oorlog helpen de orde te bewaren na een luchtaanval. De vrijwillige brandweer trad op in samenspraak met de luchtbeschermingsdienst. Hoe

de organisatie van de plaatselijke luchtverdediging eruit zag, lag vast in de ‘Verordening betreffende de gemeentelijke luchtbeschermingsdienst in de gemeente Woerden’. De luchtverdedigingsdienst kende a. een brandweer, b. een geneeskundige dienst, c. een ontsmettingsdienst, d. een waarschuwings- en alarmeringsdienst, e. een opruimings- en herstellingsdienst en f. de politiedienst.

Lid van de dienst waren daarvoor aangewezen gemeenteambtenaren, andere aangewezen en vrijwilligers. De vrijwilligers moesten opkomen in tijd van oorlog als ze daartoe de opdracht van de burgemeester kregen. Dat werd in een verordening geregeld, om te voorkomen dat er onvoldoende vrijwilligers zouden zijn als het erop aankwam. Mannelijke inwoners tussen de 19 en 59 waren oproepbaar voor de luchtbescherming als ze niet (buitengewoon) dienstplichtig waren. Afkopen van diensten kostte 25 gulden, te storten in de gemeentekas. Luchtbeschermingsdienstplichtigen konden ook een vervanger aandragen, zo blijkt uit de ‘Verordening op de persoonlijke diensten in tijd van oorlogsgevaar in de gemeente Woerden’. Die stelde de raad op 7 november 1935 vast. De vrijwilligers waren via de luchtbeschermingsdienst lid van de Nederlandse Vereeniging voor Luchtbescherming. De contributie bedroeg 2,50 gulden per jaar. Begunstigers van de vereniging gaven 10 gulden per jaar. De luchtbeschermingsdienst was veelomvattend en deed in veel opzichten denken aan de latere BB (Bescherming Bevolking) die Nederland tijdens de Koude Oorlog kende.

1936: paraatstelling

Dinsdag 30 januari 1936 werd er in het stadhuis aan de Westdam een bijeenkomst gehouden over de luchtbeschermingsdienst. Gemeenteraad, college, brandweer, EHBO, dokters, apothekers, veeartsen en veel

anderen kwamen. Doel van de bijeenkomst was iedereen bij te praten over de stand van zaken in Woerden. Volgens het hoofd van de luchtbeschermingsdienst, Burger, was in Woerden alles op papier in orde. Er moesten alleen punten op de i worden gezet voor de Geneeskundige Dienst en de Gasbeschermingsdienst. Huisarts Verhagen wilde wel hoofd van de Geneeskundige Dienst zijn en de heer Haye van de Gasbeschermingsdienst. Om de bevolking van het nut van de luchtbeschermingsdienst te overtuigen, zou er op korte termijn huis-aan-huis in Woerden de voorlichtingsbrochure ‘Inlichtingen voor de bevolking’ worden verspreid.¹⁵

In april 1936 kregen de luchtbeschermingsdiensten in Nederland en dus ook in Woerden een officiële status door de Wet tot Bescherming van de Bevolking tegen Luchtaanvallen. Vanaf dat moment was de bescherming geen zaak meer voor Defensie, maar voor het ministerie van Binnenlandse Zaken. De wet was een raamwerk waarbinnen de gemeenten hun taak invulden. De grote steden waren zogenoemde klasse 1-steden en liepen het grootste gevaar te worden aangevallen. De luchtbescherming moest daar het uitgebreidst zijn. 65 gemeenten, waaronder Woerden, werd ingediend in klasse 2. Daar hoefden minder uitgebreide maatregelen te worden genomen dan in de grote steden.¹⁶

Grote oefening LBD Woerden

Op vrijdag 23 oktober 1936 werd er voor het eerst geoefend door de “officiële” luchtbeschermingsdienst. Volgens het scenario werd Woerden 's middags door diverse brisant- en brandbommen getroffen. De onderdelen van de luchtbeschermingsdienst rukten tot volle tevredenheid uit. Tijdens het avonddeel van de oefening diende de stad uitgestorven te zijn en de huizen verduisterd. Dat was een van de simpelste manieren

om het vijandelijke vliegers moeilijk te maken zich te oriënteren. Daardoor was het moeilijker de dodelijke lading bommen op de juiste plek af te werpen. De straatverlichting werd eveneens gedoofd, met uitzondering van de absoluut benodigde verlichting. Die werd afgedekt of 'geblauwd' zoals dat heette. Gemotoriseerd verkeer moest langzaam rijden en de verlichting doven.

De Woerdense bevolking werkte goed mee aan de oefening. Het *Woerdensch Weekblad* deed er uitgebreid verslag van.¹⁷ Er gebeurde wel een ongeval. Motorrijder S. de Graaf uit De Bilt reed, op weg naar huis, door Woerden en moest bij de gemeentegrens zijn koplamp verduisteren met een blauw scherm. In de bebouwde kom begeleidde overal politie het verkeer. Buiten de bebouwde kom waren de straatlantaarns ook gedoofd, maar er stond niemand om het verkeer te begeleiden. Het gevolg was dat De Graaf met een vaartje van ongeveer 20 km per uur in de Grevenbocht (waarschijnlijk Groepenbrug, die ook wel bekend stond als de Grevenbrug) een sloot inreed. Hij eiste via zijn advocaat, mr. P. Kaag uit Utrecht, op 30 juni 1936 een schadevergoeding van 150 gulden voor ziekenhuiskosten en doktersbezoek; voor de reparatie van de motor 25 gulden en voor 13 weken gemist loon 260 gulden. De gemeente ging niet op de eisen in en liet Kaag op 4 juli weten dat het college "niet de minste aanleiding kan vinden tot het verlenen van een schadevergoeding aan den Heer De Graaf".¹⁸

Weinig bereidwilligheid bij bevolking

De bereidwilligheid van de bevolking mee te werken aan de luchtbescherming, bleef beperkt tot meedoen als het echt moest. Zich opgeven als vrijwilliger voor de organisatie kwam weinig voor, getuige de oproep zich aan te melden in de plaatselijke krant van 23 oktober 1937. Die oproep lijkt enigszins succes te hebben gehad. Donderdag 14 juli 1938 startte in het gemeentehuis

GEMEENTELIJKE LUCHTBESCHERMINGSDIENST WOERDEN

Ten dienste van de passieve Luchtbeschermingsdienst in onze Gemeente, worden personen, welke zich beschikbaar wensen te stellen voor de hiernavolgende diensten, uitgenodigd daarvan mededeeling te doen aan het H.L.B.D. Wilhelminaweg 4 (tel. 33)

De diensten in het door de inspectie ter uitvoering vastgestelde Luchtbeschermingsplan betroffen:

- a. de geneeskundige dienst (E.H.B.O.)
- b. de brandweer
- c. de gasverkenning- en ontsmettingsdienst
- d. telefoon en telegrafie
- e. ordonnansen
- f. vrijwillige burgerwacht
- g. hersteldienst

Een advertentie van de luchtbeschermingsdienst met de vacatures, 16 oktober 1938. De dienst had een tekort aan vrijwilligers in alle disciplines.

een achtdelige cursus voor de zogenoemde gasverkenners van de luchtbeschermingsdienst onder leiding van waarnemend hoofd J.W.P. Anemaat. Er waren 35 deelnemers.¹⁹ In oktober van dat jaar werd er 's avonds weer een grote oefening gehouden in Woerden. Binnen vijf minuten nadat de bevolking was gewaarschuwd voor vijandelijke vliegtuigen door de stoomfluiten van het Magazijn en stoomwasserij Johanna op de Leidsestraatweg, was de gemeente verduisterd. Politie en burgerwacht zagen toe op de verduistering en het langzaam rijdende verkeer. Om 22.00 uur kondigden de kerkklokken het einde

van de oefening aan. Ondanks het tijdelijke succes van de advertentie, bleef het nodig nieuwe leden te werven. Op 16 oktober 1938 verscheen de advertentie opnieuw in het *Woerdensch Weekblad*.

Plan van Droogendijk

Het nieuwe hoofd van de Luchtbeschermingsdienst, directeur gemeentebedrijven Woerden, Droogendijk, bracht op 16 april 1937 een rapport uit over de opzet van een voor Woerden passende gemeentelijke luchtbeschermingsdienst.²⁰ In de memorie van toelichting zette hij uiteen wat er allemaal voor een goede luchtbescherming van Woerden nodig was. De kosten van de organisatie - exclusief materieel (alleen al 6000 gulden) - schatte hij in, afhankelijk van de wensen van het college, tussen de 1500 en 24.000 gulden. Droogendijk deelde Woerden in in vijf wijken met elk een mini-luchtbeschermingsdienst, compleet met burgerwachten, ordonnansen, reddingsploegen, brandweer, herstellingsploegen, opruimploegen en een geneeskundige dienst met auto's. Hij koos voor deze uitgebreide organisatie, omdat Woerden militaire objecten kende zoals als magazijnen, kazernes en een spoorwegemplacement.

Wijk 1, het zuidelijk deel van de binnenstad, was de belangrijkste door de objecten die erin lagen. Daarin kwam wat hem betreft dan ook het hoofdbureau van de luchtbeschermingsdienst te liggen. De bezetting van dit kloppend hart van de organisatie bestond altijd uit 12 man. Over de uitrusting van het hoofdkwartier had hij ook zo z'n ideeën: "gewenscht is een gas- en scherfvrije ruimte welke in de oude binnenwal wordt ondergebracht (nabij de molen) en daardoor van circa 2 meter zanddekking kan worden voorzien, inclusief gassluis. Dientengevolge zal het bureau enigermate bomvrij gemaakt

kunnen worden, terwijl voor licht en lucht te zorgen is. Binnenruimten zonder gassluis, noodtoiletten, drinkwaterreservoir en nuttige bureauruimte is minstens 8 x 4 en hoog 3 meter." Het noordelijk gedeelte van Woerden, boven de Rijn, was het veiligst. Daar waren de meeste diensten, hulpziekenhuizen en brandweerposten geprojecteerd. Droogendijk wilde een grote organisatie van tussen de 200 en 300 man.

Hij vond zelfs dat de Woerdense luchtbeschermingsdienst over eigen zend- en ontvangstinstallaties moest beschikken, te weten drie zend- en twee ontvangstations. Dat vond hij nodig vanwege de "thans bereikte vliegsnelheden". De zenders moesten ongeveer 20 km verderop worden opgesteld als de voelhorens van de luchtbeschermingsdienst. De Woerdense luchtbeschermingsdienst waarschuwen via de landelijk Hilversumse radiozenders (zie het kader) zoals gebruikelijk was, voldeed niet, vond hij. Voor elke minuut dat het duurde voordat de mededeling was uitgezonden, legden de vliegtuigen ongeveer 5 kilometer af.

De Inlichtingenstaat die de gemeente invulde voor de provincie Zuid-Holland op 16 september 1937 legde een probleem voor de luchtbeschermingsdienst bloot. Het hoofd van de luchtbeschermingsdienst was nog dienstplichtig, evenals het merendeel van het personeel. Met andere woorden: bij een mobilisatie zat de luchtbeschermingsdienst zonder mensen. Een probleem waarvoor nooit een oplossing werd gevonden. De gemeente had dankzij Droogendijk een luchtbeschermingsplan en een blauwdruk voor een uitkijk- en luisterdienst. Het materieel was er nog niet. De luchtbeschermingsdienst kon daardoor niet veel meer doen dan, als het nodig was, de openbare verlichting uitschakelen en de burgerwacht laten controleren of motorrijtuigen en huisverlichting waren gedimd.

Ambitieuus

De plannen van Droogendijk waren te ambitieus, zo blijkt uit een brief van Woerden aan het ministerie van Binnenlandse Zaken van 3 december 1937. Na overleg met de Inspecteur der Luchtbeschermingsdienst besloot de gemeente tot bezuiniging op het materieel, zonder de organisatie aan te tasten. De dure bom-, gas- en scherfvrije commandopost was geschrapt. Het hoofdkwartier kwam in de gasfabriek, omdat het kantoor tegen weinig kosten gas- en scherfvrij viel te maken. Op de zogenoemde Staat van Urgentie stond alleen nog maar materieel dat niet was te vorderen van particulieren. De gemeente dacht zo slechts 6728 gulden nodig te hebben voor de luchtbeschermingsdienst. Bijna anderhalf jaar later, eind april 1939, liet Zuid-Holland weten dat het Rijk brandweermateriaal, sirenes, beschermende kleding en gasmaskers leverde voor de luchtbeschermingsdienst. Zelf aanschaffen was niet meer nodig. Daarmee viel een fikse onkostenpost voor de gemeente weg. Tot aan de meidagen bleef Droogendijk het college bestoken met aanvragen voor subsidie. Nu eens voor de gascursus voor plaatselijke medici, dan weer voor een noodstroominstallatie voor het hoofdkwartier van de luchtbeschermingsdienst.

Alarminstallatie en schuilplaatsen

Woerden pakte de luchtverdediging voortvarend aan binnen de mogelijkheden die het had. Er werd regelmatig geoefend zoals donderdag 19 januari 1938. De vereniging de Woerdensche Burgerwacht was ondergeschikt gemaakt aan de gemeentelijke luchtbeschermingsdienst en oefende trouw mee. Om geen modderfiguur te slaan tegenover de bezoekende Inspectie der Luchtbescherming werd die dag in de lunchpauze met de brandweer voorgeoefend. De leden arriveerden “in uniform met rijkskoppel en alleen de bajonet” op het geweer bij het kantoor van de gasfabriek

om het gasmasker te ontvangen en na het alarmsignaal per rijwiel naar de Nieuwe Markt te gaan en daar te horen welk gebied er moest worden afgezet.²¹

Pal voor de provinciale verduisterings-oefening van de luchtbeschermingsdienst op 19 januari 1939 nam de Woerdense luchtbeschermingsdienst met zijn 140 vrijwilligers als eerste in Nederland een alarminstallatie in dienst die aan de ‘oorlogseisen’ van de landelijke inspecteur voor de luchtbeschermingsdiensten voldeed. Daarmee was het mogelijk met een druk op de knop alle sirenes binnen de gemeente te laten afgaan en ook weer het sein veilig te laten klinken. De Zwitserse firma Landis & Gyr AG had in de wijken van de stad vijf sirenes geplaatst en het systeem aangesloten. De installatie werd regelmatig getest.²² Volgens het scenario van de oefening werd Woerden getroffen door een mosterdgasbom en enkele brandbommen. Alle disciplines van de dienst konden laten zien wat ze waard waren. De middag oefening verliep zo goed, “dat de wijkleider door de inspectie van de luchtbeschermingsdienst te Den Haag met het verloop gecompimenteerd werd.”²³ De verduisteringsoefening ‘s avonds verliep eveneens vlekkeloos. “Door de ernstige belangstelling en de medewerking van de bevolking kan de luchtbeschermingsdienst op een volkomen geslaagde oefening terugzien, welke mede te danken is aan de energie en vitaliteit van het personeel der dienst”, aldus de schriftelijke evaluatie van de oefening.

Op het gebied van de openbare schuilplaatsen had Woerden de zaakjes slecht op orde. Er waren enkele schuilloopgraven aangelegd in de stad, bestemd voor mensen die bij een luchtalarm op straat waren en voor vreemdelingen. De loopgraven waren niet overdekt. Gevolg: na verloop van tijd waren ze veranderd in “geulen met water”, zoals in de gemeenteraad werd gezegd. Ze

moesten maar worden dichtgegooid. De aanleg van nieuwe loopgraven zou 500 gulden per stuk kosten. De Nederlandsche Heide Maatschappij (NHM) bleek een nieuwe schuilloopgraaf van stro te hebben ontwikkeld, die niet alleen veiliger was, maar ook goedkoper: 400 gulden. De raad besloot in november 1939 dat maar eens met NHM moest worden gesproken.²⁴ Dat geschiedde en de uitkomst van de discussie over openbare schuilplaatsen in Woerden was in 1940, dat de vier bestaande schuilloopgraven werden dichtgegooid en er geen nieuwe, overdekte schuilplaatsen kwamen. De raadscommissie voor Openbare Werken onder leiding van wethouder H. de Wit (ARP) vond ze te duur voor die enkele niet-ingezetene van Woerden die bij een bomalarm buiten was.

**Het Hoofd van den Gemeentelijken
Luchtbeschermingsdienst
te Woerden
MAAKT BEKEND**
**dat Donderdag 22 Februari a.s. te
12.30 uur de alarm-sirenes in wer-
king zullen worden gesteld.**
**Het betreft hier niet een Luchtbe-
schermingsoefening zoodat het
personeel zijn posten niet behoeft
in te nemen.**

De luchtbeschermingsdienst oefende regelmatig en kondigde dat soms aan middels een advertentie in het Woerdensch Weekblad (21 februari 1940).

Luchtbeschermingsdienst
E.H.B.O.

Luchtbeschermingsdienst
ELECTRICITEIT

Luchtbeschermingsdienst
Waterleiding

Luchtbeschermingsdienst
Vakleider

Luchtbeschermingsdienst
POLITIE

Luchtbeschermingsdienst
Waarschuwingafdeeling

Diverse armbanden in gebruik bij de luchtbeschermingsdienst van de gemeente Zegveld. De luchtbeschermingsdienst van Woerden maakte van soortgelijke armbanden gebruik. De armbanden zijn te vinden in het RHC Rijnstreek en Lopikerwaard, W250, G.J. van den Ham, wethouder en oud-illegaal werker te Zegveld, 1945-1981.

Een groepsfoto van de leden van de Woerdense Bijzonder Vrijwillige Landstorm, gemaakt rond 1920. De BVL, in 1918 opgericht na de revolutiepoging van Troelstra, bleef tot 1940 bestaan met als doel autoriteiten te assisteren bij woelingen. Een deel van de organisatie werd in de jaren '20 omgevormd tot de luchtwachtdienst en speurde het luchtruim af op vijandelijke vliegtuigen. (Foto collectie RHC Rijnstreek en Lopikerwaard/W1941)

Bovendien: Woerdenaren konden altijd wel bij iemand schuilen. Dat advies nam de raad over.

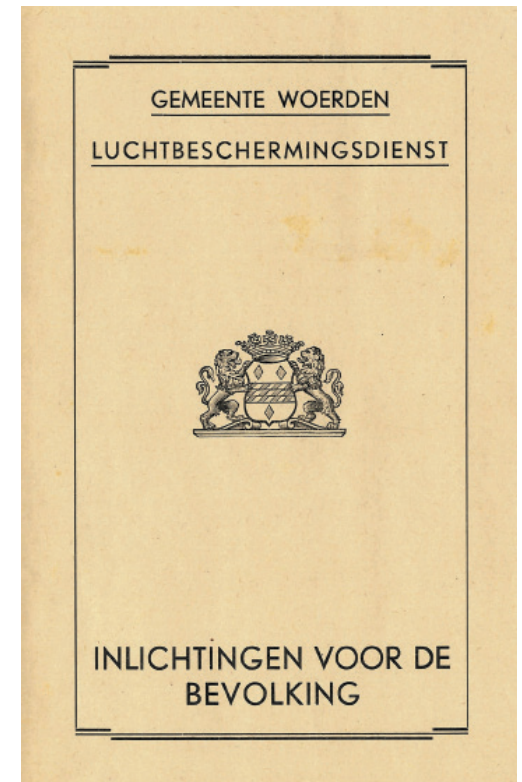
De luchtbeschermingsdienst was lange tijd uitsluitend een gemeentelijke aangelegenheid geweest onder leiding van het ministerie van Binnenlandse Zaken. Dat veranderde. Op donderdag 16 november 1939 werd de Afdeling Woerden van de Nederlandse Vereniging Luchtbescherming opgericht. Het bestuur werd gevormd door huisarts Frans Schrijver (voorzitter) en als bestuursleden D. van Beek en L. Groenendijk. De

luchtbescherming in Woerden telde, volgens een opgave aan de Nederlandse Vereniging voor Luchtbescherming, op 31 december van dat jaar 193 leden.²⁵ De contributie bedroeg 10 cent per lid per jaar.

Weinig animo

Populair was de luchtbeschermingsdienst in Woerden niet, alle inspanningen van de leiding ten spijt. De advertenties brachten enig soelaas, maar kennelijk niet structureel. Daarom greep de leiding van de luchtbeschermingsdienst naar een sterker

middel: een tentoonstelling over het werk van de luchtbeschermingsdienst van 22 tot en met 24 februari 1940 in de grote zaal van hotel Ruys aan de Voorstraat. Het bestuur van de luchtbescherming probeerde zoveel mogelijk bedrijven voor de tentoonstelling te interesseren voor een stand, maar het ene na het andere aangeschreven bedrijf haakte af. Uiteindelijk kwam alleen het Woerdense elektrotechnische bureau Heeres demonstraties geven, was de bloedtransfusiedienst van het Rode Kruis aanwezig en werden er enkele propagandafilms vertoond. De zaal van het hotel was aangekleed door de verkoopafdeling van de Nederlandse Luchtbeschermings Maatschappij en burgemeester Van Kempen opende de tentoonstelling. De toegangsprijs bedroeg 10 cent.²⁶ Uiteindelijk bezochten zo'n 680

► *De voorzijde van een brochure die in 1936 onder de bevolking werd verspreid over beschermingsmaatregelen bij een luchtaanval.*

LUCHTBESCHERMINGSDIENST DER GEMEENTE WOERDEN

BERICHT No. _____ Telfontsch gemeld van het Hoofdbureau der Luchtbeschermingsdienst.

te _____ uur, _____ min. 22 / 2 / 45

VOLLEDIGE OMSCHRIJVING:

Akte beschieten 22 Feb te 19 uur op de Rijksweg veldweg 7
Tussen grenzen ca. Fe 20,30 in R.K. kerkhuis binnen gebracht
1 uur Rotterdamse Watermacht Tel 36237 stroom tot 4 uur
aangevraagd en gegeven Kortaan eerst Die Lichtfabriek
Gedurende tijdperk 1042

Bericht opgenomen door:
M. J. J. J. J.

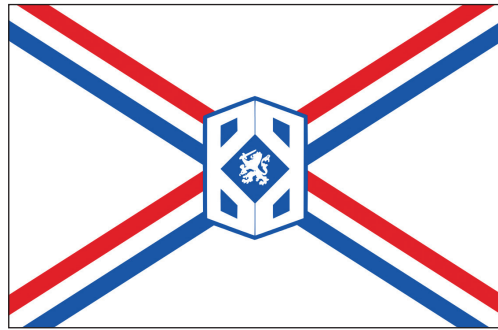
*Een ingevuld
formulier van
de Woerdense
luchtbescher-
mingsdienst
van 22 febru-
ari 1945 met
een melding
van een be-
schoten Duitse
auto op de
A12.*

Woerdenaren de tentoonstelling, inclusief enkele schoolklassen die gratis naar binnen mochten. De gemeente stond garant voor eventuele tekorten met een maximum van 100 gulden. Het tekort bedroeg uiteindelijk 10 gulden.

Nu er belangstelling leek te komen bij de bevolking, wilde de vereniging overgaan tot de aanstelling van blokhoofden in de gemeente om zo over een breed vertakt netwerk van hulpverleners te kunnen beschikken. Het bestuur vroeg de al aangestelde wijkleiders kandidaat-blokleiders te bezoeken en persoonlijk te vragen. Er werden tientallen Woerdenaren benaderd... maar het animo was nihil.

Na de meidagen 1940

De luchtbeschermingsdienst werd na de capitulatie in mei 1940 niet opgeheven, zoals de burgerwacht. Bescherming van de bevolking bleef immers noodzakelijk. De Duitsers drukten vanaf het begin hun stempel op de organisatie. Joden mochten vrijwel direct na de capitulatie geen lid meer zijn van de Nederlandse Vereniging van Luchtbescherming, daarin een leidinggevende functie bekleden of instructie geven. Dat bepaalde de Hoogere SS- en Politieleider bij de Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandse Gebied. Het was voor het zittende bestuur onder leiding van huisarts Schrijver een van de redenen om eind november 1940 op te stappen.²⁷ Het is niet moeilijk om het als een van de eerste verzetsdaden te zien van Schrijver, een van de latere leiders van het plaatselijk verzet. Tweede reden het bijltje erbij neer te gooien, was het volslagen gebrek aan belangstelling voor de luchtbescherming onder de Woerdense bevolking. Opmerkelijk, want in de nacht van 11 op 12 juli waren er nog achter panden aan de Stationsweg een blindganger ingeslagen en een bom ontploft, met flinke materiële schade en drie lichtgewonden tot gevolg.

De vlag van de organisatie Bescherming Bevolking, die in 1952 werd opgericht en heeft bestaan tot 1986. De organisatie bouwde voort op de voormalige luchtbeschermingsdiensten en moest in de Koude Oorlog in actie komen bij luchtaanvallen.

Het bestuur van de luchtbeschermingsdienst bleef echter tijdelijk aan, nadat bleek dat algehele liquidatie van de vereniging niet mogelijk was. Wat er nu zou gebeuren, was onderwerp van overleg met het hoofdbestuur van de Nederlandse Vereniging voor Luchtbescherming, de gemeente en de Rijksinspecteur van de Luchtbescherming.

Tijdens de bezettingsjaren bleef de luchtbeschermingsdienst functioneren en bijna wekelijks oefenen onder gemeentelijke leiding. Directeur gemeentebedrijven/-werken Droogendijk was en bleef het hoofd van de organisatie. Op de toren van de Petruskerk stonden in die jaren over het algemeen tussen zes of acht uur 's avonds en de volgende morgen acht uur torenwachters om de lucht in de gaten te houden. Ook was de brandweer dagelijks paraat met vijf tot zes man, inclusief een brandmeester. De namen van de dienstdoenden waren steeds bij de gemeentepolitie bekend. Het vrijblijvende was er tijdens de bezettingsjaren voor de

Woerdense leden overigens wel af. Op last van de bezetter werd van elke oefening een officieel verslag gemaakt en een van de eerste punten was altijd de opgave van de absenten. Wie een aantal malen niet was verschenen zonder goede reden, kon een proces-verbaal verwachten.²⁸

Einde luchtbeschermingsdienst

De luchtbeschermingsdienst bleef tot het einde van de oorlog functioneren, maar van het laatste oorlogsjaar is weinig bewaard gebleven. Zelfs in de jaren na de bevrijding bleef de organisatie in Woerden overeind, tot in 1952 de luchtbeschermingsorganisaties in Nederland opgingen in de Bescherming Bevolking (BB). In Waarder, Rietveld en Barwoutswaarder daarentegen werd de luchtbeschermingsdienst opgeheven en kregen de leden eervol ontslag.²⁹ De BB bleef tot 1986 bestaan.

Noten

1. Lit, Hans van: 'Plotseling een vreselijke knal. Bommen en mijnen treffen Nederland (1914 – 1918)' Zaltbommel, 2001. Het boek geeft een uitgebreid overzicht van bombardementen op Nederlandse plaatsjes in alle grensgebieden.
2. Starink, Dirk: 'De jonge jaren van de luchtmacht. Het luchtwapen in het Nederlandse leger 1913-1939'. Amsterdam 2013. Pag.149.
3. Idem, pag. 33.
4. Starink, Dirk en Erwin van Loo: 'Herbewapening en strijd 1935-1940' in: 'Verenigd op de grond, daadkrachtig in de lucht. Een eeuw grondgebonden luchtverdediging 1917-2017'. Den Haag, 2017. Pag. 77-79
5. Loo, Erwin van, e.a.: 'Verenigd op de grond, daadkrachtig in de lucht. Een eeuw grondgebonden luchtverdediging 1917 – 2017'. Den Haag, 2017. Pag. 35
6. Regionaal Historisch Centrum Rijnstreek en Lopikerwaard, W002, nr. 413
7. Nationaal Archief, 2.13.85: ministerie van Defensie: Militaire Luchtvaart en -verdediging, inv.

- nr. 464
8. Website Weerverleden.nl: <https://weerverleden.nl/19280731&all>
9. Regionaal Historisch Centrum Rijnstreek en Lopikerwaard, Woerdensch Weekblad van 11 september 1935
10. Nationaal Archief, 2.13.85: ministerie van Defensie: Militaire Luchtvaart en -verdediging, inv. nr. 472. De opvolger van Van Beek, was J. Bastmeijer uit de Voorstraat.
11. RHCRL, W003, inv. nr. 3028 Luchtbescherming Woerden.
12. Nationaal Archief, 2.13.85: ministerie van Defensie: Militaire Luchtvaart en -verdediging, inv. nr. 464.
13. Archief gemeente Woerden W002, Luchtbescherming Woerden, nr. 3028
14. W002, Archief gemeente Woerden: Ingekomen en minuten van uitgaande stukken, ingericht volgens het rubriekenstelsel 1920 – 1936: 536 Luchtbescherming.
15. Woerdensch Weekblad van 1 februari 1936.
16. Loo e.a., pag. 55.
17. Woerdensch Weekblad van 25 april 1936.
18. W002, Archief gemeente Woerden: Ingekomen en minuten van uitgaande stukken, ingericht volgens het rubriekenstelsel 1920 – 1936, inventarisnummer 536.
19. Woerdensch Weekblad van 16 juli 1938.
20. RHC Rijnstreek en Lopikerwaard, W003, 1.782, Bescherming van de bevolking en van de objecten tegen oorlogsgeweld. map 1292 en map 3028.
21. W039 Gemeentepolitie Woerden 1924-1994, doos X176.
22. Woerdensch Weekblad van 18 januari en 28 oktober 1939.
23. RHC Rijnstreek en Lopikerwaard, W039 Gemeentepolitie Woerden 1924-1994, doos X176.
24. Woerdensch Weekblad van 15 november 1939.
25. RHC Rijnstreek en Lopikerwaard, W003, inv. nr. 1. 782, map 3027.
26. Woerdensch Weekblad editie van 17 februari 1940.
27. RHC Rijnstreek en Lopikerwaard, W003, inv. nr. 1.782, map 3027.
28. W326, Dienst Gemeentebedrijven Woerden 1937 – 1989 inv. nr. 15.
29. Het Vrije Woord van 22 februari 1946.

Negentien toestellen stortten neer in Stichts-Hollandse bodem

Tijdens de Tweede Wereldoorlog (1939-1945) hebben duizenden vliegtuigen over Nederland gevlogen. Volgens het ministerie van Defensie zijn daarvan 6000 toestellen in Nederland gecrasht, zowel op het land als in het water. Uit onderzoek van het Verliesregister van de Studiegroep Luchtoorlog blijkt dat er in het gebied van de Stichts-Hollands Historische Vereniging zo'n negentien toestellen zijn neergestort. Enkele gemeenten zijn 'ongeschonden': Woerden, Harmelen en Kamerik. Een alfabetisch overzicht.

Door Bert van Elk

Benschop:
vijf toestellen op verschillende data
Omstreeks kwart over tien in de morgen van 10 mei 1940 stortte in Benschop een Duitse Junkers 52 transportvliegtuig van het 13 Kampfgeschwader van de Luftwaffe neer bij Benschop. Het toestel was waarschijnlijk op de terugtocht naar vliegveld Loddenheide, na parachutisten in West-Nederland te hebben gedropt. De bemanning werd krijgsgevangen gemaakt. Aan boord bevonden zich vlieger Oberfeldwebel (sergeant der eerste klasse) A. Petermann, hulpwaarnemer korporaal K. Wehness, marconist sergeant C. Struwe en boordwerktuigkundige sergeant W. Kurzbach.

In de nacht van 5 op 6 juni 1942 crashte in Benschop bij hoeve Oostenbrug een

Vickers Wellington III van het 150e Squadron. Het toestel had die nacht Essen als doel en explodeerde in de lucht. De bemanning bestond uit: vlieger sergeant-majoor T. Kay van de Royal New Zealand Air Force, tweede vlieger sergeant-majoor H.R. Camfield van de Royal Air Force, waarnemer sergeant-majoor A.D. Robert van de Royal Canadian Air Force, marconist en boordschutter G.F.C. Bonner van de RAF, voor boordschutter J.J. Clifton van de RAF en staartschutter sergeant-majoor J.R. Cooper van de Royal Canadian Air Force. De stoffelijke resten van de bemanningsleden werden begraven in Leusden.

Om 23.35 uur in de nacht van 3 op 4 februari 1943 stortte bij de Benschopper Wetering

een Short Stirling I van het 214e Squadron van de Royal Airforce neer. De Duitse vlieger Unteroffizier (een Duitse rang tussen korporaal en sergeant in) C. Költringer van het 7. Nachtjagdgeschwader loste de fatale schoten. De bemanning bestond uit vlieger majoor W. Clarke van de RAF. Zijn stoffelijke resten liggen in een gemeenschappelijk graf, waarin ook de resten van navigator sergeant G.E. Johnson van de RAF liggen en van staartschutter sergeant J.C. Adams (RAF). Boordwerktuigkundige sergeant D.J. Connearn (RAF) werd krijgsgevangen gemaakt, evenals bommenrichter sergeant J.A. Lawson (RAF), radiobedienaar en boordschutter sergeant-majoor T.W. Burke van de Royal Australian Air Force en boordschutter sergeant R.F. Crawley (RAF).

Een Avro Lancaster III van het 460e Squadron stortte in de nacht van 3 op 4 september 1943 neer aan het Benedeneind bij Benschop. Het toestel, dat op weg was naar Berlijn, werd neergeschoten door Unteroffizier J. Kurz van het Eerste Nachtjagdgeschwader. De bemanning bestond uit vlieger sergeant-majoor R.B. McPhan van de Royal Australian Air Force, boordwerktuigkundige sergeant J.O.S. McCulloch van de RAF, navigator sergeant M.J.C. Simpson (RAF), bommenrichter sergeant J.A. Spence (Royal Australian Air Force) radiobedienaar en boordschutter sergeant R.L. Freeman (RAF). Zij liggen begraven in Leusden. Boordschutter sergeant J.B. Hilton (RAF) en staartschutter sergeant A.A. Stobart (Royal Australian Air Force) werden krijgsgevangen gemaakt.

Het laatste geallieerde vliegtuig dat in de oorlog bij Benschop verloren ging was een Hawker Typhoon 1b. Dat was op 19 november 1944. Het toestel van het 266e Squadron was opgestegen van het geallieerde vliegveldje bij Antwerpen en kwam neer bij Zuidzijde 293 in Benschop. Het toestel had die nacht Gouda als doel en zou een

aanval met raketten doen. Het vliegtuig werd geraakt door rondvliegende scherven van een aangevallen trein. De vlieger, sergeant-majoor J.M. Laing van de RAF, landde met zijn parachute en wist succesvol uit handen van de Duitsers te blijven en was op 14 december weer terug bij zijn eenheid.

Bodegraven 17 mei 1943:
drie Amerikaanse toestellen op één dag,
Op Bodegraafs grondgebied crashten op 17 mei 1943 rond 11.58 uur twee B-26 Marauders van de Amerikaanse luchtmacht. De toestellen waren in de lucht met elkaar in botsing gekomen. Een derde werd geraakt door de brokstukken en maakte een noodlanding. De toestellen hoorden bij 322e Bomber Group / 452^e Bomber Squadron. Een neergestort vliegtuig werd bestuurd door vlieger eerste luitenant R.O. Wolfe. Tweede vlieger was eerste luitenant J.E. Vandegrift. Navigator/bommenrichter was tweede luitenant J.H. Burns, boordwerktuigkundige was sergeant K.L. Jones. Hij werd aanvankelijk krijgsgevangene gemaakt en pleegde op 14 oktober 1943 in gevangenschap zelfmoord. Marconist was sergeant C.J. Walas en staartschutter was staff sergeant J.L. Nash. De omgekomen bemanningsleden liggen begraven op de Amerikaanse begraafplaats in Margraten.

Het tweede, bij het ongeluk betrokken toestel werd gevlogen door vlieger kapitein W. Converse. Tweede vlieger was tweede luitenant B.H. Ramsey Jr. Hij werd uiteindelijk begraven in Georgia. Navigator/bommenrichter eerste luitenant A.E. Garni is begraven in New York. Boordwerktuigkundige was sergeant J.D. Thompson. Hij overleefde de crash en werd gevangen genomen. Marconist sergeant K.B. von Lindern overleefde het ongeluk niet en is in de Verenigde Staten (VS) begraven. Staartschutter sergeant F. Lamonica werd krijgsgevangene gemaakt.

Het derde toestel maakte een landing in de Meije, op zo'n zes kilometer van Bodegraven. De bemanning, die krijgsgevangen werd gemaakt, bestond uit: vlieger eerste luitenant D.V. Wurst, tweede vlieger eerste luitenant R.L. Starr, navigator/bommenrichter tweede luitenant A.E. Speer, boordwerktuigkundige sergeant R. Foster, marconist staff sergeant L. Dempsey en staartschutter korporaal G. Heski.

De Meern 10 mei 1940: Duits toestel

Op 10 mei 1940 stortte bij de C.H. Letschertweg bij Oudenrijn/De Meern een Junkers 88 van de Luftwaffe neer, nadat het toestel boven Woerden was geraakt door luchtdoelgeschut. Drie van de vier bemanningsleden sneuvelden. Waarnemer onderofficier L. Edmüller werd krijgsgevangen gemaakt. De bemanning bestond verder uit: Flugzeugführer Oberleutnant H-W. Magnussen, marconist onderofficier G. Richter en boordschutter onderofficier K. Roscher. De gesneuvelden bemanningsleden liggen op de Duitse begraafplaats in Ysselsteyn (Limburg).

Op 11 oktober 1942 stortte een De Haviland Mosquito neer bij de Hof Ter Weydeweg in Vleuten - De Meern. Het toestel werd geraakt door de boordwapens van het Duitse jachtvliegtuig van sergeant G. Kirchner van het Vijfde Jagdgeschwader. Eerste vlieger flight lieutenant J. Lang en waarnemer/tweede vlieger pilot officer R.P. Thomas (beiden van de RAF) werden krijgsgevangen gemaakt.

Haastrecht 8 november 1941: Brits toestel

Het was even na half zeven 's morgens op 8 november 1941 toen een Vickers Wellington van het 57e Squadron van de RAF bij Haastrecht neerstortte. Het toestel was op weg naar Münster toen het door Duits luchtafweergeschut werd geraakt. De vlieger, sergeant A.H.T. Cook (Roysl Australian Air Force) kwam om het leven en werd begraven in Bergen op Zoom, evenals de

tweede vlieger, sergeant A. McKillop (RAF). Waarnemer sergeant A.C. Crease overleefde het wel en werd krijgsgevangen gemaakt, evenals radiobedienaar/boordschutter sergeant J.H.D. Howes (RAF). Boordschutter sergeant A.A. Thomson (RAF) sneuvelde en ligt begraven in Bergen op Zoom. Staartschutter sergeant J.L. Ledsham werd ook krijgsgevangen gemaakt.

Heeswijk 29 juni 1943: Brits toestel

In de nacht van 28 op 29 juni 1943 stortte bij Heeswijk (nabij Montfoort) op de oevers aan de Hollandsche IJssel een Short Sterling III neer van het 15e Squadron van de RAF. Dat gebeurde na een luchtgevecht met een Duitse nachtjager, bestuurd door Hauptmann-vlieger H. Wohlers van het Derde Nachtjagdgeschwader. *Zie verder het artikel "Twee vliegtuigcrashes bij Montfoort, een overlevende".*

Hekendorp 26 juni 1943: Brits toestel

In de nacht van 25 op 26 juni 1943 raakte Hauptmann H.D. Frank van het Tweede Nachtjagergeschwader een Vickers Wellington van het 166e Squadron van de RAF. Het toestel stortte neer bij Hekendorp. De bemanning bestond uit de Australische vlieger flight sergeant M.J. Arthur. Hij redde zich per parachute en werd krijgsgevangen gemaakt. Navigator sergeant L.A. Butterworth werd ook gevangen genomen. Bommenrichter was sergeant J. Bailey. Hij overleefde de crash niet en ligt in Utrecht begraven. Radiobedienaar en schutter was sergeant J. Orr. Ook hij is in Utrecht begraven, net als staartschutter sergeant S. Gaskin.

Jaarsveld 22 juni 1943: Canadees toestel

In de nacht van 21 op 22 juni 1943 stortte bij Jaarsveld in de Lek een Canadese Halifax II bommenwerper neer van het 40e Squadron. Het toestel werd rond half drie die nacht neergeschoten door Hauptmann (kapitein) vlieger H. D. Frank van het Eerste

Nachtjagdgeschwader. Doel van die nacht was de Duitse stad Krefeld geweest. Slechts twee bemanningsleden overleefden het ongeval. Vlieger was petty officer C.C. Reichert van de Royal Canadian Air Force. Boordwerktuigkundige was sergeant G.M. McLean. Bommenrichter was adjudant J.E. Monahan. Marconist en schutter was adjudant J.P. Dockerill. Staartschutter was adjudant W. Searle. Deze militairen staan genoemd op het Runnymede Airforces Memorial in Englefield Green in Engeland. Navigator op de vlucht was petty officer J.C.B. Russell. Hij werd krijgsgevangen gemaakt, evenals de middelste schutter, sergeant G.I. Pridham.

Linschoten 10 april 1943: Brits toestel

In Linschoten stortte in de nacht van 9 op 10 april 1943 een Avro Lancaster III neer na een luchtgevecht met een Duitse nachtjager, bestuurd door Hauptmann H.D. Frank. Vlieger van het Engelse toestel was onderofficier A.M. White van de Nieuw-Zeelandse luchtmacht. Hij kwam bij de crash om en ligt in Oudewater begraven, net als de rest van de bemanning. Die bestond uit boordwerktuigkundige sergeant N.P. Tutt, navigator luitenant H. Robertson, bommenrichter adjudant G.J. Gibbins, radiobedienaar en schutter sergeant W.A. Barker, middelste boordschutter sergeant W.R. Jakeway en staartschutter luitenant N. Bird.

Lopikerkapel 15 maart 1942:

Britse en Duitse toestellen

In Lopikerkapel kwamen tijdens de oorlog twee toestellen neer. Het eerste, een Spitfire van 1401 Flight, stortte rond 14.00 uur neer op 15 maart 1942. Het toestel werd geraakt door een toestel bestuurd door korporaal H. Baudach van het Eerste Jagdgeschwader, toen het op de terugweg was van een aanval op Dortmund. Het geallieerde toestel werd gevlogen door luitenant-kolonel J.W.S. Forbes. Hij overleefde de crash niet en werd begraven in Leusden.

Het tweede was een Duits vliegtuig, een Messerschmitt Bf110. Het toestel hoorde bij het Tweede Nachtjagdgeschwader en was opgestegen van Venlo voor een patrouille. De kist stortte door onbekende oorzaak neer bij Lopikerkapel. De beide bemanningsleden, vlieger luitenant E. Richter en waarnemer korporaal der eerste klasse K. Pöttker, overleefden het niet. Zij liggen op de Duitse begraafplaats in Ysselstein.

Polsbroek 1 januari 1945: Duits toestel

Op nieuwjaarsdag 1945 stortte in Polsbroek een Focke Wulf 190 jachtvliegtuig neer. Het toestel van het Tweede Nachtjagdgeschwader uit Fürstenau, werd per ongeluk geraakt door eigen luchtafweergeschut (FLAK). Vlieger eerste luitenant F. Kunz overleefde de crash en werd zwaar gewond naar het lazaret in Gouda gebracht.

Willeskop (Blokland) 4 februari 1943: Brits toestel

In de nacht van 3 op 4 februari 1943 stortte bij Blokland in Willeskop een Short Sterling I neer na een luchtgevecht met Unteroffizier J. Vogel van het Eerste Nachtjagergeschwader. *Zie verder het artikel "Twee vliegtuigcrashes bij Montfoort, een overlevende".*

Wilnis, drie toestellen op verschillende data

In Wilnis maakte op 10 mei 1940 een Dornier 17 van de Luftwaffe een noodlanding tijdens een verkenningsslucht. Het Duitse toestel werd rond half vijf 's morgens geraakt door een salvo van het boordwapen van Fokker D.XXI gevlogen door luitenant A.M. van der Vaart. Eerste vlieger was sergeant E. Rättig. Hij werd krijgsgevangen gemaakt, net als de rest van de bemanning: Waarnemer was eerste luitenant H-W. Florin. Hij werd als krijgsgevangene naar Engeland gebracht. marconist was sergeant E. Müller, boordwerktuigkundige sergeant A. Apholz.

In de nacht van 4 op 5 mei 1943 schoot Hauptmann H.D. Frank van het Nachtjagergeschwader 1 een Canadese Vickers Wellington bommenwerper neer. Het toestel kwam neer bij de ir. Enschedeweg in Wilnis. De bemanning bestond uit: eerste vlieger onderofficier I.R.B. Moulton, navigator sergeant G.C. Carter (hij werd krijgsgevangen gemaakt), bommenrichter sergeant-majoor J. White, marconist / boordschutter sergeant-majoor H.H. Hoddinott (krijgsgevangen gemaakt) en staartschutter sergeant-majoor J.E.A. Thibaudeau. De gesneuvelde bemanningsleden liggen in een collectief graf in Grave.

Op 5 november 1943 stortte door een gebrek aan brandstof een Messerschmidt Bf 109 van het Eerste Jagdgeschwader neer. De vlieger redde zich per parachute.

Zegveld 21 februari 1944: Amerikaans toestel

In Zegveld stortte op 21 februari 1944 om ongeveer 15.21 uur een Amerikaanse B-17 Flying Fortress neer in een weiland na een luchtgevecht met Duitse toestellen. De bemanning bestond uit: vlieger tweede luitenant M.R. Marks. Hij is in de VS begraven. Tweede vlieger was tweede luitenant F.W. Derenberg. Ook hij is begraven in de VS. Dat geldt ook voor navigator tweede luitenant D.A. Decker. Bommenrichter adjudant G.L. Amberg ligt in Margraten. Boordwerktuigkundige sergeant C.W. Barnthson werd gevangen genomen. Boordschutter sergeant L.M. Cuyler werd in de VS begraven. Staartschutter sergeant A.L. Miner ligt ook in de VS begraven.

Daar waar het kon zijn de Engelse/ Amerikaanse militaire rangen vervangen door rangen zoals de Nederlandse krijgsmacht die kent. Daar waar dat niet mogelijk was, zijn de originele rangen vermeld.

Een B 26 Marauder. Twee van dergelijke toestellen stortten bij Bodegraven neer. Een derde maakte een noodlanding in de Meije. (U.S. Air Force photo)

Foto van de restanten van het neergestorte Duitse vliegtuig bij De Meern, uit het Woerdensch Weekblad van 11 mei 1940.

Een Junkers 88. (Foto Bundesarchiv, Bild 1011-417-1766-03A / Ellerbrock / CC-BY-SA 3.0)

Air-to-air-opname van een De Havilland DH.98 Mosquito. (Foto NIMH)

Een foto van een Avro Lancaster, zoals die bij Linschoten neerstortte. (Cpl Phil Major ABIPP/ MOD)

Een Vickers Wellington middelzware bommenwerper. (Fotograaf onbekend. De foto - HU 104762 - is opgenomen in de collectie van de Imperial War Museums)

Een Short Sterling zware bommenwerper. (Deze foto - HU 107752 - komt uit de collectie van de Imperial War Museums)

Een Dornier 17-bommenwerper van de Luftwaffe. (Bundesarchiv, Bild 101I-341-0489-10A / Spieth / CC-BY-SA 3.0)

Een Messerschmidt Bf 109-jachtvliegtuig. (Fotograaf onbekend)

Een B-17 Flying Fortress. (U.S. Air Force)

Woerden kwam relatief onbeschadigd de oorlog door

Maandag 7 mei 1945 was het eindelijk zover. Luitenant L. Palmer van de Britse 49e (West Riding) Infanteriedivisie, bijnaam de Polar Bears, zette de Duitse Ortskommandant van Woerden, majoor Schön, letterlijk in de houding. Schön moest zijn uniformkraag dichtmaken en zijn sigaret, die hij in zijn mondhoek had, weggooien. “Dit was een der hoogtepunten in ons leven, toen wij daar tegenover onzen vijanden naast onzen vriend en bondgenoot stonden”, juichte verzetsman en hoofdredacteur van Voor God en Koning, Jo Pars, een dag later in zijn blad.¹

Door Bert van Elk

Palmer beval de Ortskommandant de aantallen soldaten onder zijn bevel op te geven en een half uurtje later vertrok zijn verkenningseenheid in westelijke richting, omdat daar SS'ers waren gemeld. De bevrijding van Woerden was een feit en de wederopbouw kon beginnen.

Eerste schade

Volgens het traditionele beeld lag Nederland in puin na de oorlog. Maar was dat ook zo in Woerden? Was de stad na vijf jaar bezetting een grote, rokende puinhoop? Gelukkig niet. Woerden was tussen 1940 en 1945 niet platgebombardeerd door een grote luchtvloot, zoals Rotterdam of Nijmegen. Wel hadden vliegtuigen bij tijd en wijle een bom op Woerden of het gemeentelijk grondgebied laten vallen, om welke reden dan ook. Denk daarbij aan ‘aangeschoten’ vliegtuigen die op weg naar de thuisbasis een explosief

lieten vallen om in de lucht te kunnen blijven en de thuisbasis te halen. Geen gericht bombardement op Woerden, maar wél tijdens de oorlogsjaren relatief kleine, toevallige schade aan huizen en bedrijfspanden. Tegenwoordig zouden we dat *collateral damage* of nevenschade noemen, aan huizen en gebouwen.

Na de Meidagen van 1940 viel er nagenoeg geen schade te melden. Niet vreemd, want er was in en om de stad niet of nauwelijks gevochten. Op 10 mei had een Duits vliegtuig een aanval gedaan op het viaduct in de A12 aan het eind van de Van der Valk Boumanlaan. Er raakten wel vijf militairen van de voorpost bij het viaduct gewond, maar of het kunstwerk zelf werd geraakt is onbekend.² Verder waren er op diverse plekken in de stad (schuil)loopgraven aangelegd door de Nederlandse militairen;

onder meer bij de boomgaard bij de HBS. Daar bleef het bij. Er bleken van de woning naast het poldergemaal Papekop/Diemberbroek wat pannen en ruiten kapot te zijn volgens gemeente-architect H.W. van der Meij, maar die schade was al hersteld. Bovendien behoorde dat officieel niet tot het grondgebied van de gemeente.

Opruimwerkzaamheden

Dat beeld was na de bevrijding anders. Van der Meij liet op vrijdag 8 juni 1945 aan ‘de burgemeester’ (Woerden had op dat moment nog geen nieuwe eerste burger; H.M. van Fenema trad pas op 23 juli aan als waarnemend burgemeester) weten dat Woerden 44 woningen telde

met oorlogsschade van rond de honderd gulden per woning. Bij nog eens vijftig panden lag de schade onder de honderd gulden (gerekend naar het prijspeil van mei 1940). Vijf gebouwen kwamen zwaar beschadigd uit de oorlog en een was totaal verwoest. De gasfabriek, een boerderij en twee schoolgebouwen hadden schade opgelopen, evenals de melkfabriek aan de Utrechtsestraatweg, het RK-ziekenhuis Ope Dei, een garage, een graanmaalderij, een linteriefabriek en de broeikassen van een kweker/tuinder.³

Op Breeveld moest een tankgracht worden gedempt van zeventig meter lang, tien meter breed en twee meter diep. De uitgegraven

Een deel van de schadekaart van augustus 1945, gemaakt door de gemeente Woerden.

◀ Dankzij verzetsgroepen wist de Nederlandse geheime dienst in Groot-Brittannië al snel dat de tankgracht op Breeveld werd aangelegd en hoe die eruit zag. (Kaart: 575-serie NIMH)

▼ Twee Nederlandse militairen lopen tijdens de Actie Soekaboemi in Nederlands-Indië op 21 juni 1947 over een weg. Let op de wegversperring achter hen: een 'Spaanse Ruiter'. In Woerden moesten er na de bevrijding tachtig worden opgeruimd. (Foto collectie NIMH)

grond lag 230 meter verderop en moest worden terug gekruid. Verder lagen er verspreid over de gemeente, volgens de schatting van Van der Meij, enige honderden schuttersputten en dekkingsgaten voor voertuigen. Hij schatte de oppervlakte van de graafpartijen op zo'n 3,5 hectares.

Dan lagen er verspreid in de gemeente nog tachtig 'Spaanse Ruiters'. Dat waren verplaatsbare hindernissen, bestaande uit balken van enkele meters lang met prikkeldraad en punten. De balken liggen op twee paar kruisvormige dwarsbalken. Verder moest de gemeente naar schatting 2500

meter prikkeldraad opruimen. Dat spul lag hoofdzakelijk langs de grachten. De Duitse bezetters hadden zich niet alleen de kazerne, het kasteel en het daarin gevestigde bedrijf toegeëigend, maar vanaf maandag 1 oktober 1942 ook het gebied aan de Oostsingel en de Oostlaan met daarop woningen, de watertoren en de Wilhelminaschool. In de school waren militairen gelegerd geweest en had de SS er een ruimte. Het pand Oostsingel 5 was als wachtlokaal gebruikt en werd door Van der Meij omschreven als 'zeer gehavend'.⁴ Woerden was ook nog opgezaald met twee bunkers: een bij de Wilhelminaschool en een voor de HBS aan de Van der Valk Boumanlaan.

Gemeentewerken had er geen gras over laten groeien en al een week eerder, op 31 mei, 105 werklozen via een daarvoor in het leven geroepen commissie aan het werk gezet. Zij mochten de tankgracht en de schuttersputten dichtgooien en de grond weer egaliseren. Die werkwijze van de gemeente was overigens een herhaling van zetten: na de strijd in mei 1940 moesten er ook tal van schuttersputten en obstakels worden opgeruimd, gegraven en gebouwd door Nederlandse militairen. Werklozen ruimden het op.

Eerste bombardement

Een van de 'zwaarste' bombardementen op Woerden was in juli 1940, toen er tweemaal geallieerde bommen in de gemeente terecht kwamen. Volgens bijlage A bij Lagebericht 311 van donderdag 13 juli 1940 van de staf van de Luftwaffe waren er op dinsdag 11 en woensdag 12 juli 1940 boven Nederland lichte bommenwerpers van het type Bristol Blenheim en Avro Anson actief.⁵ In *En nooit was het stil... Kroniek van een Luchtoorlog* suggereert Gerrit J. Zwanenburg dat het toestellen waren van 53 Squadron van Bomber Command van de R.A.F. Uit de gevechtsverslagen van de eenheid blijkt

dat mogelijk Blenheim-bommenwerper L de explosieven op 12 juli liet vallen. Het toestel had technische problemen en stortte later die nacht op de terugvlucht boven Engeland neer. De bemanning landde per parachute.⁶ Het bombardement begon op dinsdag 11 juli rond 16.00 uur. Toen sloegen de eerste drie bommen in. Twee kwamen er in de omgeving van het station neer, waarbij twee woonhuizen werden beschadigd. Er vielen twee gewonden. Een derde bom sloeg zonder schade te veroorzaken in in een weiland.

In de nacht van 11 op 12 juli vielen om kwart over een 's nachts opnieuw drie bommen: twee in het open veld, waaronder 1 blindganger. Ze richtten geen schade aan. De derde sloeg op de Stationsweg in achter de huizen 8 en 9. Het gezin van Willem Hoogenboom bewoonde de benedenwoning Stationsweg 8. Aan de verwoeste achterkant van het pand bevond zich de slaapkamer. De familie werd in de slaap opgeschrikt door de explosie en zag overal puin en glasscherven. Wat er precies gebeurde, is niet helemaal duidelijk. Volgens het rapport van de Gemeentepolitie Woerden zijn er 's nachts namelijk vermoedelijk in totaal in heel Woerden acht bommen afgeworpen door vliegtuigen.⁷ Naast de drie hierboven beschreven ook nog twee aan de Nieuwendijk en vermoedelijk drie in Breeveld. Op de Utrechtsestraatweg bewaakte agent Van der Starre de plek des onheils en aan de Stationsweg hoofdagent C.H.J. van Schulpen. Laatstgenoemde werd door een vrouw gewaarschuwd dat in de tuin van de familie De Winter aan de Stationsweg een groot rond gat was geslagen. De agent zag dat er een blindganger in lag en er drie lichtgewonden waren. Zaterdag 13 juli maakte een agent van de gemeentepolitie een rondje langs de bomkraters in het gezelschap van een Duitse onderofficier. Het resultaat van de inspectie: de gaten mochten op een na worden dichtgegooid.

▲ Donderdag 11 's middags en in de nacht op vrijdag 12 juli 1940 vielen er zes tot acht bommen op Woerden. Enkelen vielen er achter huizen aan de Stationsweg met flinke schade tot gevolg.

◀ Een van de bewoners van de Stationsweg staat enigszins verbijsterd kijkend in de bomkrater. Het is waarschijnlijk de bewoner van de bovenwoning Stationsweg 8-1, M. Dreve, adjunct-commies der directe belastingen van de gemeente Woerden.

◀ Rechts ervan het eveneens fors beschadigde pand Stationsweg 9 van het waterleidingbedrijf De Elf Gemeenten. Daarboven, op nr. 9 - 1 woonde het gezin van M.W. Weerman, directeur van het waterleidingbedrijf.

► Beeld van de aangerichte schade. (Alle foto's op deze twee pagina's collectie Ed Hoogenboom)

Volgens het rapport van de dienst Gemeentebedrijven, gemaakt in opdracht van de huiseigenaren, bedroeg de schade aan de panden Stationsweg 6 tot en met 14 en Utrechtsestraatweg 2 en 6 zo'n 7500 gulden (omgerekend naar 2023 zo'n 131.958 euro).⁸ De grote afwezige bij het bombardement was overigens de luchtbeschermingsdienst. Ze kwam, voor zover bekend, niet in actie.

Schadefoto's

Van de inslagen in de gebouwen zijn voor zover bekend alleen schadefoto's gemaakt van de panden langs de Stationsweg. Waarom er überhaupt weinig tot geen foto's van aangerichte schade door bombardementen bestaan, is vanwege een oekaze van de Höhere SS und Polizeiführer van 29 november 1940. Die verbood het fotograferen van schade door luchtaanvallen, behalve als dat gebeurde in opdracht van de Duitse bezetter. Maar zelfs dan moesten de negatieven en de afdrukken door de ingehuurdte fotograaf worden ingeleverd. Publiceren was uiteraard uit den boze.⁹

Tijdens de oorlog is Woerden herhaaldelijk getroffen door afgeworpen bommen. De omgeving van het station werd regelmatig geraakt. Voorts kwam het nogal eens voor dat vliegtuigen bommen lieten vallen in weilanden, zoals in de nacht van dinsdag 21 op woensdag 22 juli 1942. De zeven explosieven vielen gedeeltelijk op grondgebied van Woerden en gedeeltelijk in Linschoten. De boeren C.N. van Schaik en A.A. Smorenburg leden een schade van 2700 gulden, doordat de gaten moesten worden dichtgegooid en de weilanden minder hooi en gras produceerden. Op zaterdag 19 juni 1943 raakten de panden Stationsweg 5 en 6 (gezamenlijke schade 265 gulden) en Kromwijk 6 (schade 92 gulden) beschadigd door vliegtuigen die hun boordmitrailleurs gebruikten.

Bommen op gasfabriek

In de nacht van zaterdag 16 op zondag 17 september 1944 werd - waarschijnlijk per ongeluk - de gemeentelijke gasfabriek rond 00.45 uur door een geallieerd vliegtuig onder handen genomen. Er vielen twee bommen: een beschadigde het ketelhuis met schoorsteen en een viel in de brandgang achter de woningen aan de Nassaukade. De schuurtjes achter enkele woningen lagen in puin. Het bombardement vond op een bijzondere dag plaats. Operation Market Garden startte de zeventiende rond tien uur in de ochtend. De bommen op de gasfabriek hoorden overigens niet bij de inleiding tot de luchtlandingen bij Arnhem.

Volgens de melding van de luchtbeschermingsdienst vielen de bommen rond 00.45 uur. De melding staat in het politierapport op een uur 's nachts. Een vliegtuig vloog van west naar oost over de stad. Ook zette het ter hoogte van het politiebureau aan het Plantsoen het boordwapen in. Waarom er een salvo werd afgegeven is onbekend. Er ontstond geen schade.¹⁰ De vraag is waarom de gasfabriek doelwit was die nacht. Archiefonderzoek in de National Archives gaf enig uitsluitsel. Het 139 'Jamaica' Squadron van de RAF, uitgerust met Mosquito-jachtbommenwerpers, viel in de nacht van 16-17 september 1944 Braunschweig in Duitsland aan. Mosquito nummer KB124 steeg op om 00.15 uur (Engelse tijd, dus een uur vroeger dan in Nederland) op van vliegbasis Upwood in Cambridgeshire. De route naar het doel ging zo goed als over Woerden. Onderweg kreeg het toestel echter serieuze motorproblemen. Op 37 minuten vliegen van hun doel (ongeveer ter hoogte van Woerden) raakte de bakboordmotor oververhit door een lek in het koelvloeistofsysteem. Het vliegtuig dumpte zijn bommen en keerde om. Het landde om 03.35 uur op vliegbasis Manston (op de uiterste oostpunt van Kent aan).¹¹

Een luchtfoto van de gasfabriek, met in het midden de schoorsteen van de fabriek en daarnaast het ketelhuis dat in de nacht van 16 op 17 september 1944 door een bom werd getroffen. (Foto collectie NIMH)

Conclusie: de gemeentelijke gasfabriek is waarschijnlijk per ongeluk geraakt.

De schade was aanzienlijk. De schoorsteen, een materiaalloods, het ketelhuis en de kolenbergplaats werden zwaar beschadigd. Ook de werkplaats, het schuurtje van de

directiewoning en een muur en het dak van de stokerij liepen schade op en moesten worden hersteld, evenals delen van de afrastering, het hoofdriool, een controleput en een houten schutting. Een boom op het terrein werd gerooid. Van der Meij schatte de schade aan de fabrieksgebouwen en het

-terrein op 11.065 gulden (anno 2023 zo'n 194.683 euro). Dat was niet alles. Ook de schuurtjes van panden Nassaukade 29, 30, 31, 32 raakten beschadigd. De totale schade: 2110 gulden (anno 2023 zo'n 48.500 euro).

De torenwachters van de luchtbeschermingsdienst meldten ook nog een inslag in de buurt van de Oostsingel, maar in het politierapport staat daarover niets. Misschien gaat het hier om het gemelde salvo van de boordwapens van de Mosquito. Even voor vier uur 's morgens werden ook de panden Utrechtsestraatweg 3 tot en met 13 geraakt door bommen. De politie bevrijdde de bewoners via de ramen aan de voorkant. De totale schade werd geraamd op 20.580 gulden (omgerekend naar 2023 363.094 euro). De volgende morgen bleek dat er ook nog een bomkrater was aangetroffen achter de Wagenloodsen aan de Singel.

Een bom richtte niet altijd veel schade aan. Op maandag 6 november 1944 raakte een bom het pand Havenstraat 44. De bom ging door het dak van de woning en verliet het pand weer door het raam in de voorgevel, maar ontplofte niet. De schade bleef beperkt tot zo'n honderd gulden.

Werkwijze schadevergoeding

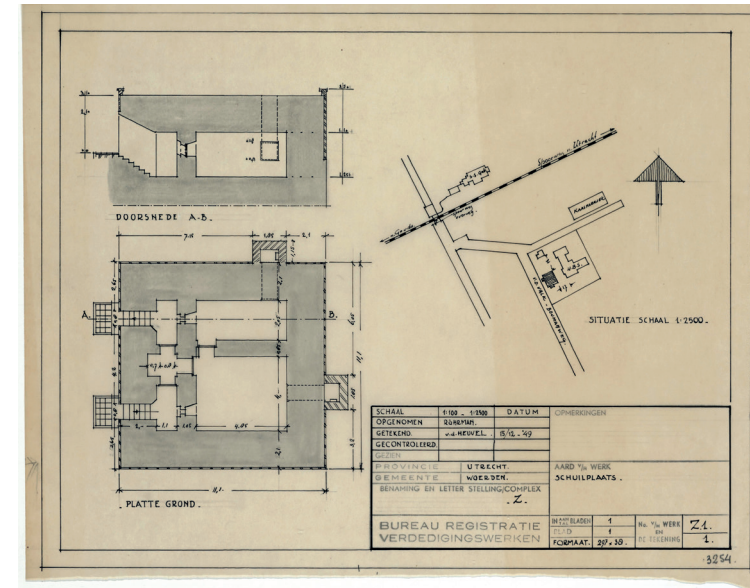
Het is niet de bedoeling om elke schade, toegebracht aan panden in Woerden, te behandelen. Dat gaat te ver. Wat er gebeurde met de geleden schade? Was die voor rekening van de eigenaar van de geheel of gedeeltelijk verwoeste panden? Het Rijk vergoedde de schade. Wie schade had, meldde dat bij de gemeente, waarna de Dienst Gemeentewerken er een rapport van opmaakte. Daarin werd nauwkeurig omschreven wat er was beschadigd en moest worden vervangen. Bij het vaststellen van het schadebedrag werd uitgegaan van de prijzen in de bouw

van voor de Duitse inval op 10 mei 1940. Na de Meidagen van 1940 gingen de schadeclaims naar de Enquête-Commissie voor Oorlogsschade in Zuid-Holland in Den Haag. In Woerden was de Inspecteur der Directe Belastingen lid van de commissie en contactpersoon.

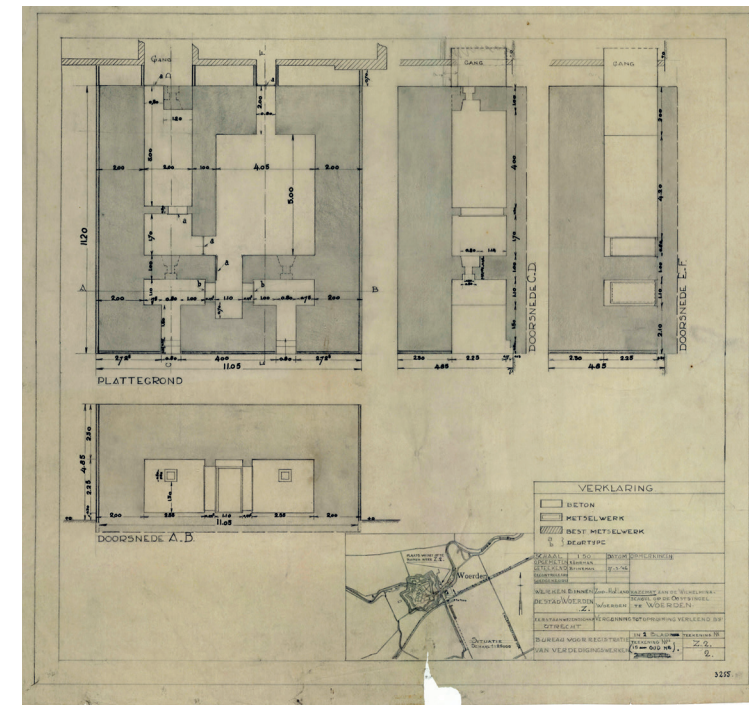
Na de bevrijding was het Provinciaal Bureau voor de Wederopbouw en Bouwnijverheid in Den Haag de instantie waarnaar de rapporten werden opgestuurd. Als snel kreeg Woerden aan de Haven een eigen districtsvestiging van het Ministerie van Openbare Werken en Wederopbouw om de afhandeling van de schades te bespoedigen. De districtsvertegenwoordiger in Woerden was architect en verzetsman Niek van Donkelaar. In *Het Vrije Woord* van begin februari 1946 liet directeur Van der Meij een advertentie plaatsen over het feit dat veel Woerdenaren dachten dat de oorlogsschade aan hun eigendom was aangemeld bij de Schade-Enquete-Commissie, terwijl dit niet het geval was. "Men is hiervan slechts verzekerd wanneer men in het bezit is van het bekende kaartje waarop het registratienummer is vermeld." Woerdenaren hadden nog tot 1 maart om hun schade te melden¹² Nog slechts een enkeling kwam bij de gemeente op het net.

Twee Duitse bunkers

De schade aan het gebouw van de Minkema-HBS aan de Van der Valk Boumanlaan, veroorzaakt door Duitse militairen, bedroeg zo'n 5300 gulden. Dat was exclusief het bedrag voor het slopen van de bunker die de Wehrmacht voor de school had gebouwd. De schade aan de Wilhelminaschool aan de Oostsingel, die door Duitse militairen was gebruikt als legeringsgebouw, bedroeg een kleine 2000 gulden, exclusief het verwijderen van de schuilm bunker naast het pand. De woonhuizen naast de school, en aan de Oostsingel die ook door de bezetters

De bouwtekening van de Duitse schuilm bunker, die voor het Minkema-College aan de Van der Valk Boumanlaan stond. De betonnen kolos werd pas in 1956 geruimd, omdat hij het Rijk niet in de weg stond en de gemeente Woerden niet tien procent in de opruimkosten wilde bijdragen. Uiteindelijk heeft het Rijk het opruimen betaald. (Kaart collectie Nationaal Archief)

De bouwtekening van de bunker naast de Wilhelminaschool. De in Woerden gebouwde twee bunkers waren opmerkelijk genoeg Luftwaffe-type bunkers. Dat zegt niets over het gebruik van de betonnen kolossen, want in de Wehrmacht werd er normaliter gekozen voor het type dat het beste aansloot bij het doel waarvoor ze werden gebouwd. NB: de bunker staat op de plattegrond van Woerden op de verkeerde plaats ingetekend. (Kaart collectie Nationaal Archief)

waren gebruikt, hadden voor nog eens bijna 2000 gulden schade. De schade aan de scholen was op kosten van de Rijksoverheid snel hersteld, maar het opruimen van de bunkers duurde jaren. In 1946 oordeelde het Provinciaal Bureau voor den Wederopbouw Zuid-Holland bij monde van plaatselijk vertegenwoordiger Niek van Donkelaar de sloop nog als ‘niet urgent’, omdat er te weinig compressoren voor de sloop beschikbaar waren.¹³ De betonnen kolos voor de Minkema viel pas in 1957 onder de slopershamer (kosten in 1956 bijna 13.500 gulden, dat wil zeggen nu 128.427 euro). De deels ondergrondse bunker naast de Wilhelmina werd na de oorlog in gebruik genomen door de organisatie Bescherming Bevolking en verdween eerst in 1990; enkele jaren nadat de organisatie was opgeheven.

Met dank aan dr. Erwin van Loo van het Nederlands Instituut voor Militaire Historie voor zijn hulp bij het zoeken in de Engelse archieven.

Noten

1. Voor God en Koning no. 83 van dinsdag 8 mei 1945. NB: Deze Britse eenheid maakte deel uit van de 1th Canadian Army
2. Nederlands Instituut voor Militaire Historie. inv. nr. 409, nummer 476023. Depot Motorartillerie, 9 Depotafdeeling. Oorlogsdagboek. Tijdvak 10 mei 1940 tot en met 14 mei 1940
3. RHC/W325 Dienst Gemeentewerken Woerden, 1937-1989. Inv. nr. 17
4. HC Rijnstreek en Lopikerwaard, W325 Dienst Gemeentebedrijven, inv. nr. 16. ‘Rapport van bezettingsschade toegebracht aan gebouwen in de gemeente Woerden door de Duitse bezettende macht in de periode mei 1940-mei 1945’ van 5 november 1945.
5. <http://www.germandocsinrussia.org/de/nodes/1-fond-500,TsAMOFindbuch500-12452-000098> Lagebericht Nr 304 – 333, 6.7.40- 4.8.40 Lageberichte OKL
6. The National Archives in Kew, website <https://www.nationalarchives.gov.uk/NationalArchives>, 53 AIR-27-503-19 1940-07 Summary en 53 AIR-27-503-20 1940-07 Record
7. HC Rijnstreek en Lopikerwaard, W039: Gemeentepolitie, dagrapporten 16: 18 mei 1940-31 juli 1940
8. W325: Dienst Gemeentebedrijven Woerden 1937-1989, inv. nr. 16 en 17. Voor de genoemde bedragen in euro’s is in dit artikel gebruik gemaakt van de pagina ‘Prijzen toen en nu’ op de website van het Centraal Bureau voor Statistiek, <https://www.cbs.nl/nl-nl/visualisaties/prijzen-toen-en-nu>
9. W325, inv. nr. 16, brief van het Departement van Binnenlandse Zaken aan diverse gemeenten van 29 november 1940
10. W039: Gemeentepolitie, dagrapporten nr. 38: 6 mei 1944-15 september 1944
11. The National Archives, Kew. AIR-27-961-18, Operations Record Book 139 Squadron. Mosquito KB124 werd gevlogen door flight lieutenant S. Searles en flight lieutenant N.C. Berrisford DFC Voor het onderzoek werden de Operations Record Books (ORB) bestudeerd van 14, 264, 409, 410, 604, 219, 105, 109, 128, 139, 142, 162, 571, 608, 627 en 692 Squadron. Deze eenheden waren in de nacht van 16 op 17 september 1944 actief boven Nederland. Uiteindelijk werd in het ORB van 139 de hierboven genoemde vlucht gevonden. Omdat in het ORB niet staat boven welke plaats de bommen werden losgelaten, blijft het gissen of het ook daadwerkelijk boven Woerden was.
12. HC Rijnstreek en Lopikerwaard, W325 Dienst Gemeentewerken. Inv. nr. 17, brief van 2 februari 1946 aan *Het Vrije Woord*
13. W325, inv. nr. 17, brief van 5 maart 1946 aan de directeur gemeentewerken

Angst en opluchting in Woerden in mei 1945

Reikhalzend werd naar hen uitgekeken, maar pas op maandag 7 mei 1945 arriveerden de eerste geallieerde militairen in Woerden. Het waren verkenners van de Britse 49e (West Riding) Infanteriedivisie met als bijnaam de Polar Bears. De bevrijding was voor Woerden een feit. Maar toen kwam er een forse rekening open te staan voor NSB’ers en Duitsgezinden.

Door Bert van Elk

In de week daarvoor bestond er in Woerden een schemertoestand, waarbij de leden van de plaatselijke verzetsorganisatie nu eens bewapend bovengronds kwamen en dan weer zich terugtrokken als de Duitsers hun tanden lieten zien.¹ De bevolking volgde de veranderingen op de voet en stak de vlag uit als dat kon, maar haalde die ook weer even snel binnen als de situatie daarom vroeg.

Niet elke Woerdenaar zat te wachten op de bevrijding, zoals NSB’ers en Duitsgezinden. “Het vreemdste is dat de N.S.B.’ers nog ongedeerd rondlopen met de dood of angst voor de dood op het gezicht. Nog één dag en hun rijk is uit!!!!”, noteerde Han Gerritse op 4 mei 1945 in zijn dagboek grimmig. Iedereen in Nederland wist dat de bevrijding een afrekening met leden van de gehate NSB zou inhouden met arrestaties en misschien wel volksgerichten. De angst voor lynchpartijen was niet alleen onder Duitsgezinden groot. Ook de begin mei 1945 gebrekkig functionerende overheid was er beducht voor.

Het kaalknippen van al dan niet vermeende Duitsgezinde vrouwen werd al snel verboden. De commandanten van de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten (BS) konden over het algemeen weinig waardering opbrengen voor het kaalknippen, getuige een artikel in *De Waarheid*.² Dat wil overigens niet zeggen dat er door de bevolking naar het verbod werd geluisterd.

Poging tot reconstructie

Wat er in Woerden gebeurde in die begindagen van mei is niet helemaal duidelijk en laat zich slechts met de nodige moeite reconstrueren. Er is verbazingwekkend weinig over vastgelegd. Het in Woerden verschijnende verzetsblad Voor God en Koning meldt niets over een bijltjesdag in Woerden. Het Utrechts Nieuwsblad verscheen tussen 1 juli 1944 en 1 maart 1946 niet. Landelijke kranten besteden niet of nauwelijks aandacht aan Woerden. Ook in de dagrapporten van de gemeentepolitie Woerden is niets te vinden.

Direct na de bevrijding begon het opbrengen van NSB'ers, SS'ers of anderen die van collaboratie werden verdacht. Dit gebeurde door leden van de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten (NBS). Met wapens: links Hans van Kleef, rechts: De Koning, tweede van rechts: Cor van Kleef, later dirigent Harmonie De Vriendschap. Op de achterkant van de foto schreef de maker: "SS-schorem in het midden". (Foto RHC Rijnstreek en Lopikerwaard/W1036)

Han Gerritse meldt in zijn dagboek dat op zaterdag 5 mei het eerste werk van de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten (NBS) was de gehele stad af te zetten om te voorkomen dat NSB'ers zouden ontvluchten. "De Duitsers reden nog door de stad, maar hoewel we toch weleens naar ze keken, waren we niet erg bang meer", noteerde hij. Er trokken veel Duitse militairen door de stad en onder invloed daarvan verdwenen de uitgestoken Nederlandse vlaggen weer langzaam. Door overleg tussen Ortskommandant majoor

Schön en verzetsleider Frans Schrijver bewaakten zowel Duitse militairen als verzetslieden gevangengenomen NSB'ers en collaborateurs.³ Jaap van der Vooren beschrijft op 5 mei de arrestatie van Woerdenaren: "Fototoestel gehaald. Voorstraat in. Delvaux (N.S.B.'er) werd als andere N.S.B.'ers met de handen omhoog weggevoerd naar de Hoge Wal door N.B.S.'ers. Je wist niet wat je geloven moest. Moffen gewapend en Hollanders gewapend en geen schieten of iets. [...] De hele middag bij politiebureau geweest. Omdat Beving

en ik een toestel hadden om de opgebrachte N.S.B.'ers en meiden te 'nemen' mochten we blijven. De rest werd op afstand gehouden. We hebben er verscheidene opgezet. 't Is te hopen dat ze goed worden (de foto's -BvE) en we gauw kunnen maken met stroom. Met de handen omhoog gingen de meiden erop! Gejuich als ze dat deden!"⁴

Een dag later, 6 mei, meldt Gerritse dat fanatieke SS'ers in Woerden veel opschudding veroorzaakten en de meeste N.S.B.'ers en moffenmeiden weer 'bevrijden'. Over café- en Wehrmachtsheim-eigenaar en fanatieke nationaal-socialist Dorremans deed het gerucht de ronde dat hij er met een Duitse auto vandoor was.⁵

De arrestaties van NSB'ers, collaborateurs en moffenmeiden volgden elkaar snel op in de periode van zaterdag 5 tot en met maandag 7 mei. Op 7 mei 1945, schreef Gerritse in zijn dagboek dat er ongeveer 363 gevangenen in de Wilhelminaschool waren.⁶ Woerden telde in 1945 ongeveer 10.000 inwoners. Dat betekent dat tussen de drie en vier procent van de bevolking werd gearresteerd. Sommigen delinquenten waren al snel verhoord en enkele lichte gevallen vrijgelaten onder de voorwaarde dat ze Woerden niet verlieten. "Ook zijn reeds Moffenmeiden met kale koppen losgelaten. Hollandse S.S. en andere Nederlanders in Duitse dienst zijn ten getale van 30 tot 40 man in ons 'Heilsanatorium' (bedoeld is de Wilhelminaschool)."⁷

De Wilhelminaschool, zoals hij eruitzag aan het einde van de oorlog, toen de school gebruikt werd om gearresteerde NSB'ers en Duitsers onder te brengen. Het in 1928 gebouwde pand aan de Oostsingel werd in 1976 gesloopt. (Foto RHC Rijnstreek en Lopikerwaard/Collectie Jaap van der Vooren sr/G2037)

Vooral vrouwen met kinderen werden na korte tijd vrijgelaten en kregen huisarrest, omdat zij voor de kinderen moesten zorgen. Zij mochten alleen bepaalde uren het huis uit om boodschappen te doen. Wie op een ander tijdstip naar buiten moest, diende daarvoor een verzoek in bij de plaatselijke politie of bij de plaatselijke commandant van de Binnenlandse Strijdkrachten.⁸ Niet alleen in Woerden werden NSB'ers en Duitsgezinden opgehaald door de BS. Dat gebeurde volgens Jaap van der Vooren ook in de omliggende plaatsen, zoals op 8 mei. "In Driebrugge (sic) haalde men N.S.B. 'ers uit huis. O.a. moesten een man en een vrouw met een bordje Prinses Beatrixkade in hun opgeheven handen 't Wilhelmus zingen. [...] In Woerden ook N.S.B. 'ers oppikken.'"⁹

Van hoog tot laag

De lijst met 363 gearresteerden van de Politieke Opsporingsdienst (POD), kern Woerden heeft vooral betrekking op aanhoudingen die snel na de bevrijding plaats hadden. Van latere inhechtenisnemingen is geen lijst aangelegd. De POD-lijst van gearresteerden is openbaar en raadpleegbaar (zie ook einde van dit artikel) in het Regionaal Historisch Centrum (RHC) Rijnstreek en Lopikerwaard. De processen-verbaal van de Woerdense POD zijn echter weg; waarschijnlijk vernietigd. In het Woerdense politiearchief zijn ze in elk geval niet meer te vinden. Wie precies wil weten of een verdachte schuldig is bevonden en veroordeeld, moet naar het Nationaal Archief in Den Haag afreizen voor het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging.

Het dagboek van de POD begint pas op 20 augustus 1945.¹⁰ Een van de opzienbarende arrestaties van de Woerdense POD was in oktober die van de 39-jarige Cornelia Brantsma (op de lijst van de POD staat zij genoteerd als Brandsma). Ze was sinds 1933 lid van de NSB en secretaresse geweest van

NSB-kopstuk (Hoofd Algemene Zaken) en latere burgemeester van Wassenaar jonkheer Daniël de Blocq van Scheltinga. Ze werkte tien jaar als typiste bij het kabinet van Mussert. Brantsma was sinds 3 september op de Leidsestraatweg onder een valse naam bij een nietsvermoedende oude man aan het werk als huishoudster. Tijdens de verhoren door de POD bekende zij. Mussert en De Blocq van Scheltema bevestigden later haar identiteit.¹¹

De POD ontzag niemand bij arrestaties. Soms terecht, soms onterecht.

De Woerdense NSB-burgemeester Piet Callenfels werd in Harmelen opgepakt bij de NSB-burgemeester van Harmelen, Walraven.¹² Volgens de *Provinciaal Zeeuwse Courant*, werd tegelijkertijd in Harmelen de NSB-leider in Zeeland, Jan Dekker, aangehouden. Ook andere hooggeplaatsten uit Woerden werden aangehouden en aan de tand gevoeld.

Zo verdween de directeur van de HBS, Henri Felix Conrad Bos, achter de tralies, evenals tekenleraar Hendrik van

Voormalig NSB-lid en tekenleraar Hendrik van Kempen exposeerde in 1958 in het gemeentemuseum. (Woerdense Courant juni 1958)

Kempen. Journalist Emile Arthus Bosch; winkelier Peter van Breugel; hoofd van de Wilhelminaschool Dirk Eijlers; fabrikant Jan Hermanis de Hoog; onderdirecteur van het Productschap Vee en Vlees, David Joseph Horneman; de exportslachters Cornelis Johannes en Jacobus Gijsbertus Lunenburg; carrosseriebouwer Marinus den Oudsten; eigenaar van een lingeriefabriek Willem Herman Sellink; goudsmit en horlogemaker Nicolaar Josephus Verheul; politiechef Jan Weuring¹³; exportslager Aart de Zeeuw en drogist Jan Zon deelden dit lot. Han Gerritse meldt in zijn dagboek dat ook de directeur gemeentebedrijven, C. Droogendijk, werd verhoord.¹⁴

De eigendommen van gearresteerde landverraders werden in beslag genomen. De goederen van NSB'ers en hun sympathisanten werden aanvankelijk naar het Bureau Roerende Goederen van Vijanden en Landverraders in het magazijn gebracht en daar in de zogenoemde Haakloods opgeslagen. In september 1945 verhuisde deze instelling naar het Bureau voor Sociale Zaken, Havenstraat 2. Wie na vrijlating zijn spullen wilde terug hebben kon daar een schriftelijk verzoek indienen.¹⁵

Arrestaties en POD

Wie foto's uit het archief van het RHC Rijnstreek en Lopikerwaard bekijkt van de meidagen van 1945, moet het opvallen dat de arrestanten altijd werden opgebracht door bewapende

leden van verzetsgroepen met om hun arm een band. De Woerdense politie ontbreekt! Er is maar één foto, waarop wel agenten staan: W1032. De dienders proberen een joelende menigte Woerdenaren op de Westdam bij een aantal kaalgeknipte dames weg te houden. Volgens een aantekening achterop de foto betreft het hier geen inwonsters van Woerden, maar 'doortrekkende moffenmeiden': vrouwen die ergens anders werden kaalgeknipt. De Woerdense verzetslieden brachten van landverraad verdachte personen op naar het politiebureau aan het Plantsoen.

Bij het politiebureau aan het Plantsoen staat en loopt een groepje mannen kort na de bevrijding. Er bestaan vergelijkbare foto's waarvan duidelijk is dat het daar om NSB'ers gaat die opgebracht worden door leden van de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten. Dat zou in dit geval ook zo kunnen zijn, maar zeker is dat niet. (Foto RHC Rijnstreek en Lopikerwaard/G2241)

Gadegeslagen door Woerdenaren, onder wie leden van de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten, verlaten de Duitse militairen na de bevrijding de stad. De verslagen vijand gebruikte waar dat kon eigen voertuigen en waar die ontbraken, moest worden gelopen naar de regionale verzamelplaatsen voor krijgsgevangenen. Het voertuig op de foto is een auto van de Kriegsmarine (een WM-nummerbord). Een deel van de in Woerden geleverde Duitse militairen waren dienstplichtigen van de marine, alleen opgeleid voor bewakingstaken. (Foto RHC Rijnstreek en Lopikerwaard/G2248)

Een aantal Woerdense agenten was op last van de Directeur-Generaal Bijzondere Rechtspleging gedetacheerd bij de in februari 1945 door het Militair Gezag opgerichte POD.¹⁶ Nederland kende tachtig vestigingen of kernen van de POD met elk hun eigen regio. Hoofd van de Kern Woerden van de POD was de tijdelijke politiechef N. Cornelisse. Hij leidde de plaatselijke hermandad tot na de politieke zuivering.

De politieke delinquenten verbleven een kleine twee weken in de Wilhelminaschool. Dat gebied was door de Duitse Wehrmacht in oktober 1943 met prikkeldraad afgeschermd en dus ideaal voor een plaatselijk 'concentratiekamp' zoals Han Gerritse het omschreef. Volgens Jaap van der Vooren werden de heren en dames daar beziggehouden. De mannen moesten onder meer schuttersputten dichtgooien. Op vrijdag 18 mei verhuisden de bewoners

Het binnenvoeren van de gearresteerde NSB-leider voor Zeeland, op 7 mei 1945, in de Dorpsstraat van Harmelen. Op het bord dat hij draagt staat: "Ik ben de grootste Zeeuwse landverrader". Dekker was de gemachtigde van de leider voor Zeeland. Recht achter hem loopt J.C. van Osnabrugge, plaatselijk leider van de Binnenlandse Strijdkrachten. De man op de voorgrond geheel rechts zou Willem van Bommel zijn, de man midden helemaal vooraan Adr. Osnabrugge en daarachter geheel in beeld Rien van der Hoeven. De menigte bevindt zich in de Dorpsstraat aan de oostkant van het dorp. (Foto RHC Rijnstreek en Lopikerwaard/H1166)

van de Wilhelminaschool naar de kazerne aan de Kruittorenweg. "Krijgen gelukkig weinig te eten", schamperde Van der Vooren.¹⁷ In het oude gebouw konden de Duitsgezinden het niet rustig aandoen. "N.S.B. 'ers worden in kazerne 'gedrild' door een marinier. Dat gaat hardhandig, maar daar leren de heren wel van."¹⁸ Han Gerritse omschrijft het verblijf daar eufemistisch als "wel wat ongeriefelijker!!" dan de Wilhelminaschool.¹⁹ Na enige tijd, waarschijnlijk woensdag 30, donderdag 31 mei en vrijdag 1 juni 1945, verhuisden

de gevangenen naar verzamelkamp Apollo in de gelijknamige kaarsenfabriek aan de Schielandse Hoge Zeedijk in Gouda. Dat interneringskamp, dat tot in 1951 in gebruik was, herbergde tweeduizend personen verdacht van collaboratie. De loodsen, waarin de gearresteerden verbleven, heetten Kamp Westerbork en Kamp Vught.

Besluit Buitengewoon Strafrecht

Iemand die lid was (geweest) van de NSB en/of een van de aangesloten (jeugd) verenigingen kon er de klok op gelijkzetten

◀ Een groepje NSB'ers of collaborateurs staat aan de achterzijde van de kazerne, bewaakt door leden van de Binnenlandse Strijdkrachten, herkenbaar aan de armband. De mannen werden vanaf de eerste dag van de bevrijding opgepakt en nadat zij korte tijd in Woerden waren vastgehouden op transport gezet naar Gouda. De foto is gemaakt voorafgaand aan dat vervoer naar Gouda. (Foto RHC Rijnstreek en Lopikerwaard/G2247)

► Een wachtdetachement aangetreden voor de ingang van Kamp Vught in een loods van de Goudse kaarsenfabriek, waar NSB'ers werden ondergebracht. (Foto Streekarchief Midden-Holland)

Beeld van de bevrijding van Woerden. De vrouwen op de foto zijn niet, zoals nogal eens wordt gedacht, Woerdense moffenmeiden, gelet op de opmerking van de maker op de achterkant: "Doortrekkende moffenmeiden". De dames waren kennelijk elders door op wraak beluste landgenoten onder handen genomen. (Foto RHC Rijnstreek en Lopikerwaard/W1032)

dat hij of zij zou worden gearresteerd. Er gingen ook mensen achter slot en grendel, die geen lid waren van NSB, Nationaal-Socialistische Vrouwen Organisatie (NSVO), Weerbaarheidsafdeling, Nationale Jeugdstorm of Duitse instellingen zoals de (Waffen-)SS. De sympathisanten werden vaak opgepakt op grond van de artikelen 26 en/of 27 van het Besluit Buitengewoon Strafrecht dat koningin Wilhelmina op 22 december 1943 ondertekende. Artikel 26 stelt het verraden van een persoon aan de (Duitse) vijand strafbaar. Artikel 27 stelt het verkopen/opkopen van bezittingen van door de Duitsers opgepakte personen strafbaar, evenals het

indienstreden van de Duitse overheid en het plegen van oorlogsmisdrijf en of een misdrijf tegen de menselijkheid.

Moffenmeiden

Dames die ervan werden verdacht iets met een Duitser of een Duitse militair te hebben gehad, kwamen ook via de Wilhelminaschool (later de kazerne) in verzamelkamp Apollo of de Kaarsenfabriek in Gouda terecht. Daar werden 183 'moffenmeiden' (ook bekend als moffengrieten, moffenhoeren, Duitse snollen of Stuka's²⁰) zonder medische noodzaak volledig naakt lichamelijk onderzocht op geslachtsziekten. Vervolgens

Een aantal kaalgeschoren moffenmeiden bij het toenmalige politiebureau aan het Plantsoen.

(Foto RHC Rijnstreek en Lopikerwaard/G2239)

kregen er veel huisarrest opgelegd; zeker de moeders met jonge kinderen. Wie zich er niet aan hield, kreeg eerst twee dagen arrest, bij een tweede keer vier dagen, enzovoorts. De bevolking werd opgeroepen overtredingen bij de POD te melden.²¹ Van die 183 moffenmeiden in Gouda waren er 63 door de Woerdense POD opgepakt. Ze kwamen uit zowel Woerden als de omliggende gemeenten. 34 waren dienstbode van beroep, acht huisvrouw. Bijzonder is dat ook getrouwde vrouwen met 'moffenmeid' werden aangeduid op de lijst van de POD. In enkele gevallen verdwenen alle dames uit een gezin achter de tralies, zoals vier dames van

een familie die aan de Rijn en in de Voorstraat woonden. Over de gearresteerde aantallen vrouwen doen verschillende getallen de ronde. André en Cok de Bruin concluderen in hun overzichtswerk over Woerden dat de POD ongeveer 200 personen arresteerde en dat tachtig moffenmeiden werden kaalgeschoren.²² Over hun bronnen zegt het echtpaar De Bruin niets en verwijzen zij slechts naar het archief van de gemeente Woerden. Aan de juistheid van de door hen genoemde aantallen valt te twijfelen. De lijst van de Woerdense POD telt 363 namen waarvan 63 vrouwen. Dick van Nisius komt in Het spoor terug tot weer andere aantallen: op de lijst van verzetsleider Schrijver stonden volgens hem vijfhonderd personen, waaronder honderd moffenmeiden.²³ Loe de Jong noemt in deel 10b van *Het Koninkrijk der*

Nederlanden het aantal van vijftig en noemt het aannemelijk dat er onder die vijftig 'vergissingen' zijn.²⁴

Wat betreft de kaalgeschoren vrouwenhoofden moet een voorbehoud worden gemaakt, zo blijkt uit diverse kranten uit de meidagen van 1945. Kaalhoofdige vrouwen waren niet per definitie een moffenmeid, werd gewaarschuwd.²⁵ Sommige dames hadden, net als veel andere Nederlanders, flink last van luizen. Zeep, shampoo en luizenkammen waren in de eerste helft van 1945 niet meer verkrijgbaar en de enige remedie tegen de beestjes was op dat moment het hoofd kaalscheren. Er

werd in de kranten nog een tweede reden gegeven waarom vrouwen een kaal hoofd konden hebben. Vrouwelijke gevangenen die terugkeerden uit concentratiekampen in Duitsland en daar tyfus hadden opgelopen, kregen last van haaruitval. De enige methode om weer een mooie volle bos haar terug te krijgen was het hoofd te laten kaalscheren.

NSVO en Jeugdstorm

41 van de opgebrachte vrouwen waren lid van de NSVO een redelijk ondergeschikte club binnen de NSB. Op grond van de NSB-ideologie konden vrouwen alleen maar een ondergeschikte rol spelen. De wereld buitenshuis was het domein van de man. De dames verrichtten allerhande ondersteunende diensten, zoals de contributie ophalen, collecteren voor Winterhulp Nederland of het Duitse Rode Kruis en breiden dat het een lieve lust was. De gemaakte sokken, onderkleding en borstrokken enzovoorts werden naar het Oostfront gestuurd. De leden volgden ook allerhande lessen zoals moederschapscursussen. Het gevaarlijke van de NSVO was dat de dames werden geacht de kinderen op te voeden naar de nationaal-socialistische waarden en zo te indoctrineren. De NSVO wordt in de bijzondere rechtspleging niet genoemd als nationaal-socialistische organisatie.²⁶ Desondanks was het lidmaatschap voldoende om iemand in hechtenis te nemen.

Rond de twintig gearresteerden uit Woerden en omgeving waren lid geweest van een van de afdelingen van de Nationale Jeugdstorm, de NSB-jongerenvereniging voor kinderen van tien tot zeventien jaar. Het is voor de hand liggend dat deze minderjarigen vooral lid waren geworden, omdat hun ouders dat wilden en niet omdat zij er zelf bewust voor hadden gekozen. Het lidmaatschap was desondanks reden voor arrestatie. Soms verdwenen complete gezinnen achter de tralies. Meestal waren het echter alleen de mannen uit een gezin.

Overtuigde nationaal-socialisten

Een aantal gearresteerden bleken overtuigde nationaal-socialisten. Ze waren niet alleen (sympatiserend) lid van de NSB, maar ook nog eens van de SS of de Hulplandwacht, zoals Harry Beersma. Anderen werkten voor de bouworganisatie van de nazi's, Organisation Todt (later Speer), het Nationalsozialistische Kraftfahrkorps of een andere Duitse organisatie. Jan Bouman uit Kamerik was lid van de NSB, de Landwacht, de Landstorm en de SS. Rijwielhandelaar Pieter Davelaar was aangesloten bij de NSB, de WA (knokploeg van de NSB), het Nederlands Arbeidsfront (nationaal-socialistische vakbond), de Landstorm (onderdeel van de Waffen-SS), de Landwacht (paramilitaire burgerwacht) en de Nederlandse Volksdienst (sociale dienst voor Duitsgezinden). Richard Dorremans, zoon van caféhouder Dorremans was via de NSB lid geworden van het Vrijwilligerslegioen Nederland (uiteindelijk onderdeel van de Waffen-SS), zijn broer Richard Otto diende bij de Waffen-SS. Slager Lambertus Oskam uit Lange Ruige Weide was niet alleen lid van de NSB, maar ook van de Landwacht, de Landstorm en de SS. Jan Pijper was lid geweest van de NSB, de WA, het NSKK, de Nederlandse SS, de Waffen-SS (Standarte Westland), de Vrijwillige Hulppolitie en de Nachtschutz (bewakingsdienst).

Tribunalen en gerechtshoven

Afhankelijk van hoe serieus de beschuldigingen waren, moest een verdachte voor een Tribunaal (lichtere gevallen) verschijnen of voor een Bijzonder Gerechtshof (zwaardere gevallen). Zo ook de Woerdense verdachten. Woerdenaar cultuuroppzichter Johannes Jan Griffioen moest zich verantwoorden voor de rechtbank, omdat hij in Kiev cultuurondernemingen had geleid. Na terugkeer in Nederland had hij bij de gemeente Woerden gewerkt en fungeerde als tussenpersoon tussen de Wehrmacht en de gemeente. Hij had personeel

Louis Delvaux had na de oorlog in Woerden een goedlopende winkel. (Woerdense Courant 24 juni 1955)

geworven om graafwerkzaamheden voor de Duitsers uit te voeren. De eis luidde tien jaar gevangenisstraf met ontzegging van het actieve en het passieve kiesrecht.²⁷ De dagvaarding werd echter nietig verklaard, omdat er fouten in stonden.

Wie de pech had al snel na de bevrijding voor de rechter te verschijnen, kreeg vaak een zware straf, terwijl degenen die pas na enige maanden of zelfs jaren werden gearresteerd en moesten voorkomen, wegwamen met een veel lichtere straf. Een voorbeeld: de Woerdense Froukje Bijlsma-van Wijngaarden werd in november 1945 veroordeeld tot vijf jaar gevangenisstraf met ontzegging van actief en passief kiesrecht, omdat zij beledigingen van Duitsers had doorverteld aan de Duitsers, mogelijk met arrestaties tot gevolg.²⁸

Naoorlogse jaren

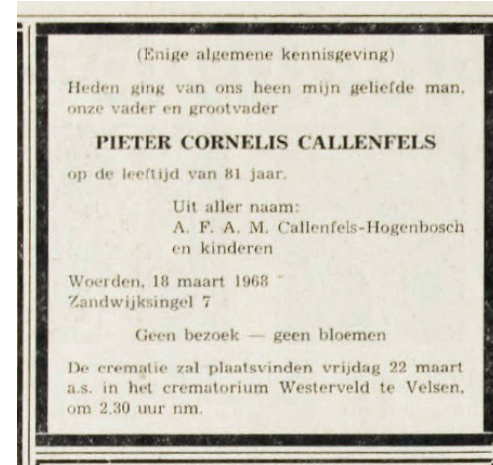
Het is opmerkelijk dat, hoewel tussen de drie en vier procent van de bevolking was gearresteerd, de verhoudingen binnen de Woerdense gemeenschap, zeker aan de oppervlakte, niet lang verzuurd bleven. Tekenleraar en kunstenaar en Van Kempen werd weer docent aan de HBS en had in de tweede helft van de jaren vijftig een goed bezochte tentoonstelling in het Gemeentemuseum. Veel middenstanders bleven hun winkel drijven na hun vrijlating zoals zadelmaker Delvaux, galanteriënwinkelier Van Breugel en drogist Jan Zon. Den Oudsten bouwde weer bussen

en de exportslachterij van Lunenburg en De Zeeuw floreerde. Jaap Lunenburg was in de jaren vijftig en zestig gemeenteraadslid voor de KVP. Dat roept de vraag op hoe ernstig zijn vergrijp en hoe (on)juist zijn arrestatie was. Voormalig politiechef Jan Weuring opende aanvankelijk een detective- en incassobureau en later een assurantie kantoor.

NSB-burgemeester Piet Callenfels bleef tot aan zijn overlijden in 1968 in Woerden wonen. Nadat hij op 7 mei 1948 was vrijgelaten, ging hij aan de slag bij bussenbouwer Den Oudsten. De baan dankte hij volgens zijn zoon Peter aan een Joodse Nederlander, die het beste met hem voor had.²⁹ Hoe ontspannen de sfeer al snel was, blijkt wel uit een voorval ergens in 1949.

De verhoudingen bleven binnen Woerden kennelijk niet al te verzuurd. Ex-NSB-politiechef Weuring vestigde zich na zijn gevangenschap in Woerden als privédetective en later als verzekeringsman. (Advertenties in Woerdense Courant, 13 mei 1949 en 8 mei 1959)

NSB-burgemeester Callenfels bleef tot aan zijn overlijden in Woerden wonen. (Woerdense Courant 21 maart 1968)

Callenfels stond op de bus te wachten die hem naar zijn werk zou brengen, toen er plotseling werd geclaxonneerd door de chauffeur van een personenauto. De bestuurder was degene die hem in 1945 had gearresteerd. 'Stap in Callenfels, ik breng je wel even', zei de chauffeur. Waarop de voormalige burgemeester glimlachte en zei: 'Nee, dank je. Dat heb ik al een keer gedaan en toen ben ik pas drie jaar later weer thuisgekomen.'³⁰ Veel kinderen van 'foute' ouders werden - ook nadat hun ouders hun straf hadden uitgezeten - regelmatig geconfronteerd met de gevolgen van de keuzes van hun ouders als het over de Tweede Wereldoorlog ging. Sterker nog: nog altijd, tachtig jaar na dato, ligt die periode gevoelig bij velen.

Naschrift

Een uitdraai van de lijst met door de POD Kern Woerden gearresteerde personen is bij het RHC Rijnstreek en Lopikerwaard in te zien, met uitzondering van de namen van degenen die na 1925 zijn geboren. De volledige lijst wordt openbaar op 1 januari 2029.

Mijn dank gaat uit naar de medewerkers van het RHC Rijnstreek en Lopikerwaard voor de ondersteuning en adviezen.

Noten

- Gerritse, J.H.: Dagboeken over de oorlogsjaren 1940-1945. Samengesteld door Dim Gerritse. Woerden, 2013. Pag. 225-232. Vooren, Jaap van der: Hongerwinter en bevrijding. Het dagboek van Jaap van der Vooren sr. Woerden 2020. Pag. Xxxxxx
- De Waarheid van 9 mei 1945.
- Gerritse, 226/227.
- Van der Vooren, 160/161.
- Gerritse, 228.
- In het archief van de POD, kern Woerden, bevindt zich een lijst van meer 330 personen die in de meidagen werden gearresteerd en opgebracht.
- Gerritse, 229/230.
- De Vrije Pers van 27 juni 1945.
- Van der Vooren, 166.
- Het archief van de POD Woerden maakt deel uit van het archief van de gemeentepolitie Woerden, inv. nr. W039. Er is geen aparte inventaris voor het archief van de POD.
- De Nieuwe Nederlander 1945-10-23.
- De Maasbode van 22 mei 1945. PZC van 31 mei 1945.
- RHC W039 gemeentepolitie Woerden: doos 9, Orde politierapport van 25 mei 1945.
- Gerritse, 232. Het klopt wel wat Gerritse stelt, maar niet in verband met NSB of pro-Duits gedrag van Droogendijk, maar wegens (vermeende) fraude, door hem gepleegd bij de gemeentebedrijven. Krant Het Vrije Woord schreef in de jaren 1946-1949 zeer regelmatig over de ontslagkwestie.
- Het Vrije Woord van 21 september 1945.
- Na 1 maart 1946 werden de POD's omgezet naar 62 Politieke Recherche Afdelingen. Deze speciale politiediensten spoorden op en hielden personen aan die verdacht werden van collaboratie met de Duitsers. De PRA's vielen onder het Ministerie van Justitie.
- Van der Vooren, 174.
- Van der Vooren, 177.
- Gerritse, 231.
- De Stuka is de afkorting van Sturzkampfflugzeug. Dit toestel heet officieel Junkers Ju 87. Op het toestel

waren sirenes gemonteerd. Als een Stuka aan een duikvlucht begon, begonnen de sirenes te loeien. Daar schrokken burgers en militairen zo van dat ze in paniek op de vlucht sloegen. Moffenmeiden werden soms moet het vliegtuig vergeleken, omdat zij zich op Duitse militairen hadden geworpen.

21. De Vrije Pers van 28 juni 1945.
22. Bruin, André en Cok de: 125 jaar Woerden 1871-1996. Een gemeenschap in beweging. Utrecht 1996. Pag. 18-186.
23. Nisius, Dick van: Het Spoor terug. Bezetting en bevrijding van Woerden. Woerden 2000. Pag 190.
24. Jong, Loe de: Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945, deel 10b. Het laatste jaar II. Eerste helft. Den Haag 1981. Pag 734.

25. Het Parool 19 mei 1945 en De Waarheid van 9 juli 1945.
26. Mathée, Zonneke: Voor volk en Vaderland. Vrouwen in de NSB 1931-1948. Amsterdam 2009. pag. 775: Mathée stelt dat velen de NSVO zag als een stel breiende vrouwen
27. De Nieuwe Nederlander van 1 september 1945 en Het Parool van 17 september 1945.
28. De Telex van 3 november 1945.
29. Crijnen, Ton en Ina Herbers: P.C. Callenfels. Het veelbewogen leven van de NSB-burgemeester van Vlissingen en Woerden. Soesterberg 2010. Pag. 183 en 186.
30. Crijnen, pag 17.

Over de auteurs

(alfabetisch):

Kees Bazuine:

was regio-coördinator van de landelijk functionerende Opleidingen Speciaal Onderwijs en is lid van het Comité Memorials Montfoort.

Bert van Elk:

geboren en getogen in Woerden. Hij werkte meer dan 44 jaar in de journalistiek, zowel bij kranten en tijdschriften als bij het Ministerie van Defensie. Hij studeerde contemporaine geschiedenis aan de Universiteit Utrecht. Van Elk schreef diverse boeken over historische onderwerpen onder zijn eigen naam en werkte aan andere boeken mee.

Jan van Es:

studeerde geschiedenis aan de Vrije Universiteit in Amsterdam en werkte daarna in het onderwijs en de journalistiek. Hij woont in Kamerik. Sinds 1990 verschenen van hem talrijke boeken en artikelen over historische onderwerpen. Zijn meest recente boek is 'Heren van de Oude Rijn,' dat dit voorjaar uitkwam en dat hij samen met Bernt Feis schreef.

Evert W. de Jong:

geboren in 1943, was leraar en vakbondsbestuurder. Is nu lid van de redactie van Heemtijdinghen.

Nettie Stoppenburg:

studeerde kunstgeschiedenis, geschiedenis en archeologie aan de Universiteit Utrecht. Zij werkte als vakspecialist educatie en informatie bij Het Utrechts Archief. Zij doet al ruim 25 jaar archiefonderzoek naar de geschiedenis van haar woonplaats Oudewater.

Lex van Wijk:

(A)lex van Wijk (Gouda 1949) is voorzitter en medeoprichter van de Stichting Oud Montfoort. Opgeleid als waterbouwkundige, geswitcht naar maatschappelijk werk en in zijn laatste functie coördinator/directeur van een vrijwilligersorganisatie in Limburg.

Joke de Wissel:

was werkzaam als journalist bij streekbladen en is lid van het Comité Memorials Montfoort.

Colofon

Heemtijdinghen is het orgaan van de STICHTS-HOLLANDSE HISTORISCHE VERENIGING (SHHV) ingeschreven bij de Kamer van Koophandel te Utrecht, nummer 40464434.

Website: shhv.info

Bestuur

Voorzitter:

N.J.J. (Niek) de Kort
Van Oudheusdenstraat 13
3441 AM Woerden
06 53 65 20 89

Secretaris:

F.H.M.M. (Frans) Langen
Bekenlaan 20
3448 XC Woerden
06 50 25 78 22

Penningmeester:

R.S.S. (Rob) van Zuijlen
Kastanjelaan 2
3471 CR Kamerik
06 57 08 02 33

Leden:

A.M.S. (Rowena) Kemkes,
Vacature (2e secr.),
M.J. (Magdaleen) Mulder-Snaauw (vice-vz.),
J. (Joop) van Beek (2e pen.),
D.M.A. (Debora) d'Hont-Dieleman,
S.G. (Stien) Rademaker, J.H. (Jan) Knijff

Correspondentieadres

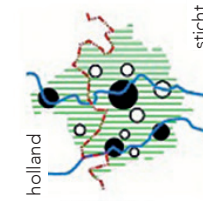
Bekenlaan 20, 3448 XC Woerden
of mail: mail@shhv.info

SHB-uitgaven en losse nummers van Heemtijdinghen zijn te bestellen:

Via mail@shhv.info

Advertenties

Via secretariaat SHHV
06 50 25 78 22 of via mail@shhv.info

SHHV

ISSN 0166-7246

Redactie

F.J. (Frans) van Bork, Woerden
R.A.J. (Roelof) Hamoen, Bodegraven
E.W. (Evert) de Jong, Linschoten
I. (Iman) Vroman, Woerden

Redactieadres

Gravenstein 88, 2411 GM Bodegraven
redactieht@shhv.info

Vormgeving en drukwerk

Drukwerkstudio.nl, Woerden

ISBN 978-90-831745-4-9

Heemtijdinghen verschijnt vier keer per jaar. Bijdragen voor het tijdschrift kunnen worden ingeleverd op het redactieadres, bij voorkeur per e-mail in Microsoft Word. Illustraties dienen vrij te zijn van rechten en voorzien van ondertekeningen met bronvermelding. De plaats van de illustraties kan in de tekst worden aangegeven. Meer informatie is te vinden op de website van de SHHV.

Contributie

Kosten lidmaatschap SHHV € 25,00 per jaar, inclusief abonnement Heemtijdinghen en Nieuwsbrief. Partner- en juniorleden (tot 25 jaar) € 10,00 per jaar. Het verenigingsjaar loopt van 1 januari t/m 31 december. Het lidmaatschap wordt aangegaan voor onbepaalde tijd en automatisch verlengd. Beëindigen lidmaatschap schriftelijk of per e-mail aangeven vóór 4 december van het lopende jaar.

Bankrekeningnummer

NL42 RBRB 0943 3513 40 t.n.v. Stichts-Hollandse Historische Vereniging te Woerden.